

СУЧАСНІСТЬ

Марина Приходько: Поезії — Яків Гніздовський: Пробуджена царівна — Олекса Ізарський: Чудо в Мисловицях — Іван Дзюба: Шевченко і Петефі — Богдан Кравців: П'ятий з'їзд письменників України — Андрій Карий: Будівельна справа на Україні — Іван Манастирський: Зауваження до правопису — Критика і бібліографія — Огляди, нотатки

3 (75)

БЕРЕЗЕНЬ 1967

	нм	ам. дол.
Кубійович Володимир, Маркусь Василь: Дві енциклопедії, стор. 146	3,80	1,00
* * * Легенда і дійсність, збірка статей (в укр., рос., англ., мовах), стор. 80	2,50	0,75
Маркусь Василь, Пеленський Ярослав: Питання національної політики в СРСР, стор. 110	2,50	0,75
Мосендз Леонид: Волинський рік, поема, стор. 80	0,50	0,15
Петров Віктор: Українські культурні діячі УРСР 1920- 1940, стор. 80	2,50	0,75
* * * Позиції українського визвольного руху (передрук підпільних статей), стор. 140	0,50	0,20
Полтава Леонид: У вишневій країні, новелі, стор. 40	0,50	0,20
Приходько Віктор: Під сонцем Поділля, спогади, стор. 158	1,00	0,25
Рахманний Роман: Кров і чорнило, стор. 140	2,50	0,75
Ребет Лев: Формування української нації, стор. 60	0,50	0,15
* * * Самостійність, орган УГВР (передрук під- пільного видання), стор. 188	0,50	0,20
Симоненко Василь: Берег чекань, стор. 224	10,00	2,50
Соловей Дмитро: Політика ЦК КПРС у плануванні роз- витку та промислових кадрів на Україні, стор. 108	2,50	0,75
Українська наука в колоніальних путах, стор. 276	5,00	1,50
* * * Спсмни чотового Отроверха, стор. 168, (III)	2,00	0,50
Франко Іван: Про соціалізм і марксизм, стор. 260	10,00	2,50
Хрін Степан: Зимою в бункрі, (спогади-хроніка), стор. 142	2,00	0,50
Хрін Степан: Крізь сміх заліза, (спогади), стор. 160	2,00	0,50
Чапленко Василь: Чорноморці, т. I, стор. 192	0,50	0,20
Шерех Юрій: Не для дітей, стор. 416	14,00	3,95
Шерех Юрій: Процання з учора, стор. 52	0,50	0,20

Замовлення слати на адреси:

«Prolog» Inc.
875 West End Ave, Apt. 14 b
New York, N. Y. 10025
USA

„Sucasnist“
8000 München 2
Karlspl. 8/III
Bundesrepublik Deutschland

СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО,
СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

3 (75)

БЕРЕЗЕНЬ 1967

РІК ВИДАННЯ СЬОМИЙ

Видає: Українське товариство закордонних студій.

Р е д а к ц і я:

Володимир Стахів, Богдан Кравців, Богдан Бойчук, Кирило Митрович,
Роман Рахманний.

Редакція не приймає статей, не підписаних автором. У справі незамовлених та неприйнятих статей не листується.

Редакція застерігає за собою право скорочувати статті і правити мову. Статті, підписані авторами, висловлюють їх власні погляди, а не погляди редакції.

Gemäß des Gesetzes über die Presse vom 3. Oktober 1949 (§ 8, Abs. 3) und gemäß der Verordnung zur Durchführung dieses Gesetzes vom 7. Februar 1950 wird mitgeteilt:

Herausgeber: Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien e. V.
8 München 2, Karlsplatz 8/III (Telephon: 59 46 67)
Bundesrepublik Deutschland

Geschäftsführer: Roman Tymkewycz

ЛІТЕРАТУРА І МИСТЕЦТВО

МАРИНА ПРИХОДЬКО: **ПОЕЗІЇ**

КОШМАР

Неспокійним прибоєм вечір
Підійшов і розсунув двері;
Повернув у темряву плечі,
Кличе-манить на інший беріг.
Залягають ропухами меблі,
Тягне холодом від підлоги;
В ніч веде по вузькій греблі,
По тремтячій струні тривоги.
М'яко-фосфорним шерехом світиться
Слід вогкий поміж мохом і травами,
І зловісно з-за хмари місяць
Ліхтарем впливає кривавим.
Не пройти яворовим мостом;
Пахнуть тіні піском та ілом;
Потойбічний, ліловий одсвіт
Обливає долоні білі.
На ховзькім, на зеленому мості
Полохаються хрипом коні;
З-під копит клекотом кості,
За плечима луни погоні.
Ближче, ближче: все тіло вмліває.
Паморочно. Кошмарно. З болота
Велетенським в'юном виповзає,
Посягає нечистим ротом,
Тягне, душить, засотує — тонеш —
Та вже чуєш, вчепившись руками
За слизьке, що це сам ти десь стогнеш
На тім боці, — де лягпа, де мама.

*

Пам'ятаєш? — пахли трави
П'ярко, тьмяно...
Спалахнуло полум'яно —
Впала на покіс отави
Темна прозолоть коси.

На чолі й повіках в тебе
Легіт тіні.
І в безмежній далечині
Голубіло тонко небо. —
На устах твоїх — полинь.

ВЕЧІР У ДОРОЗИ

Поймає гори сон, мов золота пороша;
 Спалахують негадані вогні,
 І темних хащів загадковий пошум
 Знайоме й болісне нагадує мені.

Упали сутінки, як сірий, теплий попіл;
 Стихають в серці злого дня тривоги.
 І з лісу навіває шелест кроків
 На світлу прозолоть вечірньої дороги.

*

Вже сіє дрібно з сірих лантухів
 Осіння мжичка. Голою стернею
 Снуються сні корів і пастухів
 І сизий смутку дим. Вже брость інею
 Дерева поїняла. З порожніх гнізд птахів
 Самотність тиші віє, і за нею
 Меланхолійний дим від коминів й дахів
 Тяжкіє до землі і стелиться над нею.

Неначе літа й не було. Простиг біля порогу
 Протоптаний у травах слід. Негадано
 У хащі смутку завело й тривоги,
 І душу накурило синім ладаном.
 Що ж, серце, — ладься знову у дорогу, —
 Ще холодіти й крижаніти рано нам.

*

Хрестом скаменілі руки;
 О, як вони вмiли любити.
 В далекому місті на бруку
 Лежить хтось гранатою вбитий.

Зловіщо небо горіло
 Вогнем таврованих літер.
 На бруку лишилось тіло,
 Над містом темрява й вітер.

Над містом темрява й вітер,
 Початок і первопричина.
 Заквітла отруйним цвітом
 В снігах моя пристрасть єдина.

Над містом в снігах і завії,
Над містом зла і любови,
Я вперше й назавжди пізнала
Солоний передсмак крові.

*

На перехресті вулиць свище вітер
Розірваний на роздоріжжі двох віків.
Хтось впав під лісом; хтось, хто так хотів
Пробитись, пронести і утвердити.

На перехресті літ, в вітряний вечір
Ти не лякайся узріти його плечі.

*

Тільки ніч. Тільки сніг і вітер.
Тільки гнуться і шумлять смереки.
Димом згарищ, гірким привітом
Налітає давне, далеке.

Чи одчай, а чи може надія? ...
Не впізнати — снігів завала.
Ти не знаєш — тоді, в завію
Я на мості тебе чекала.

Цілу ніч ішли ешелюни;
Ранком сніг притрусив тривогу.
Не прийшов. На вікнах заслони.
Ніч і сніг. Дороги, дороги ...

Все завіяло: сліди, дати ...
Ось життя — все ось тут — так просто.
А я все ще виходжу чекати
Як тоді до тамтого мосту.

Тільки ніч. Тільки сніг і вітер.
Тільки гнуться й шумлять смереки.
Димом згарищ, гірким привітом, —
Мій загублений, мій далекий.

(І. К.)

Загублений безповоротно світ
 Пливе за вікнами у позолоті ночі.
 Я пальці втомлено поклала знов на очі
 І більше вже не жду на твій привіт.

Мій світ, один із безлічі світів,
 Порошить сніг під мертвим сяйвом неба.
 Єдиний мій, що сталося? Ти пригрів
 Сніжинку серця? ... Не кажи. Не треба.

*

Дзеркало ночі раб чорношкірий
 Мовчки підносить. Глибоко, до дна
 Тоне — зринає. Поплавець віри
 Значить глибинь. Тільки ж пізно. Одна.

Знов віч-на-віч у полоні свічада
 Довго випитує правду душі.
 Краплю за краплею. Кров'ю. Ядом.
 Знаєш?! Тоді мовчи!
 А ні — то на коліна: проси пощади!

Краплю за краплею. Кров'ю. Ядом.
 Знов до холодного поту, і знову до дна.
 Скільки затоплено! Сіркою-чадом
 Дихає чорне провалля. Пізно. Одна.

Глухонімиий близько схиляється раб. Ніч-омана.
 Димне свічадо. Без відгуку й дна.
 Крапля за краплею сочиться з рани.
 Пізно. Одна.

ЯКІВ ГНІЗДОВСЬКИЙ: ПРОБУДЖЕНА ЦАРІВНА

Уривок з того, що не буде ніколи написане

Може й цього уривка не було б, якби не випадок.

Наприкінці 1965 року я опинився в лікарні і вперше за багато років протягом кількох тижнів не мав ні зустрічів, ні телефонних дзвінків, ні зобов'язань, що звичайно, як коралі на шії, висіли на моєму календарі. Раптом все це стало неістотне. Я навіть дивувався, як я міг посвячувати цим справам так багато часу й уваги. Я почав дивитися на речі з нової перспективи. Тоді й вирішив записати дещо з думок: вони кружляли в моїй голові, і я їх намагався впіймати під стелею моєї шпитальної кімнати.

Коли я вийшов з лікарні, зустрічі знов почали набирати ваги, як і мої телефонні розмови й зобов'язання.

Тепер тільки з трудом я можу відновити ті думки і притягти їх з даліни, куди вони почали відпливати. Я побачив: людина обертається у повсякденності, немов би у великому циліндрі, і тільки випадково і тільки на дуже короткий час може виглянути через щілину з своєї рутини. Те, що їй вдається впіймати і закріпити, це дрібна крихітка того, що їй з'являється, немов у сні, і потім зникає без вороття. Життя людини — тільки недосконалий відблиск її власної мрії.

*

Це вперше довелося мені бути в лікарні, і я вперше побачив, скільки там людського терпіння і як воно може викресати багато шляхетності в людині, інколи навіть зовсім людину перетворити.

*

Мабуть тому, що я поганий організатор мого часу, я завжди, відколи пам'ятаю, був заклопотаний і ніколи не залишалося вільних годин, особливо ж на те, що я найбільше прагнув робити. По закінченні середньої школи я був полишений виключно на себе самого. Щоб вдень учитися, я мусів вечорами заробляти. Рік після того, як я почав студії в Акамеїї мистецтв, вибухла

Цей автобіографічний есей входить у книгу «Гніздовський», яка незабаром появиться у видавництві «Пролог» і яка присвячена мистецькій творчості українського маляра.

війна. До мене війна була трохи ласкавіша, ніж до мільйонів моїх однолітків, і склалося так, що протягом усіх років її, хоч і в голоді й холоді, я мав навіть змогу вчитися. Але буруни, розбурхані війною, що й досі ще не втихли, кидали мене з місця на місце. Відтоді, майже все мое зріле життя, я — емігрант.

Але я ніколи не почував себе емігрантом. Я вважав себе туристом, що не завжди з власної волі переїжджає з країни в країну, і не завжди має для цього бодай мінімум засобів. Проте, я й так зазнавав багато радості. Був молодий і відвідував усе нові й нові країни. Досьогодні не можу забути, як я вперше в житті побачив море, і то в яких обставинах! Восени 1939 року, доїжджаючи поїздом до Венеції, я заглибився в читання; коли раптом поглянув у вікно, побачив безкрає море і з цього і з того боку. Або — спів студентів у трамваї, першого дня мого перебування в Римі. Це була для мене радість, що залишиться назавжди. Правда, за неї не раз мусив платити дуже дорого, і сьогодні не хотів би, щоб все це вернулося, навіть якби з тим мала повернутися моя молодість. Я навіть нерадо про це згадую. Я рідко згадую минуле; мені воно здавалося завжди недосконале, коли порівнював його з тим, що мало прийти.

Власне туристом, який не плянував своєї подорожі, я опинився восени 1939 року у Загребі, столиці Хорватії. Приїхав туди з великим жалем і з почуттям, немов би моему бажанню заповдіяно кривду. Місяць тому я був ще в Римі, ладний вірити, що всі мої бажання здійсняться, коли я зможу там постійно жити. Але не міг. Я мав про Рим ідеалізоване уявлення, як про вічне місто, що тільки в ньому, мабуть, могло постати й розвинутися вічне мистецтво. Коли я вперше побачив Рим, я був розчарований, але моє уявлення і моє сильне бажання, як також голубе небо з силіоегами кипарисів, заглушили моє розчарування. І коли я збагнув, що мені не втриматися в Римі, я виїжджав звідти справді з розбитою душею.

З важким серцем я висів із поїзду в Загребі, столиці Хорватії, де, як мені казали, я міг знайти притулок, а то й можливість продовжувати навчання. (У Загребі я справді міг учитися і там таки завершив свою мистецьку освіту). Коли я вийшов із залізничного двірця, Загреб, притулений під горами, привітав мене — немов пташиним співом, і я зразу полюбив те місто і ношу ще й досі найкращий спогад про нього. Я тоді усвідомив, які примхливі наші бажання, і збагнув, що вони не завжди несуть нам добро: випадок часом піклується нами більше, ніж наші гарячі прагнення і мрії.

Як емігрант, я так часто змінював місце перебування, що вже й відвик сприймати його, як мое власне. Сьогодні мені уже байдуже, де буду жити. Я навчився й не мати бажань. Я їх не гамував, вони самі з кожним роком розпливалися все далі і за-

ливали все більшу поверхню. Сьогодні, коли б мені, наприклад, довелося жити на екваторі, я ще бажав би мати охолоджувану кімнату, а на Алясці — добрі теплі чоботи. Але при виборі місця перебування вже не ставив би навіть вимог щодо музеїв, бібліотек, концертів чи розваг. Зрештою, я ніколи не бажав, щоб мене розважали. Хотілося, щоб там, де житиму, були дерева, трави, птахи, тварини (до комах я ще не привик) і неодмінно — люди, але не так багато, як у нью-йоркському метро, і не так мало, як у провінційних містечках, де люди себе взаємно замучують нудним і нецікавим сусідством і переборщеними чемностями. Я хотів би, щоб там були прямі дороги, які губляться на обрїях, широкі поля і нескінченна рівнина; і ще, щоб обрїв не заслоняла жодна гора, хоч і яка маєстатична. Я також не дуже зацікавлений видрягуватися на гору і тим поширювати своє видноколо. Я люблю природну широку рівнину. Тільки це залишилося з моїх бажань, пересіяних протягом довгих літ через моє еміграційне сито.

Влітку 1949 року я прибув до США. І тут, за винятком двох років: 1956-57, проведених у Франції, живу досьгодні, уже 15 років — найдовша досі зупинка не тільки моєї еміграції, але й мого життя.

Того надокучливо жаркого літа, яке не лишало на мені сухого рубця, я опинився в штаті Міннесота, в Сент-Полі, що разом з Міннеаполісом творить одне мільйонне місто, так зване «Близнюче», де живе половина населення цього розлогого штату. Незабаром я дістав працю рисувальника у великому реклямному видавництві. Це була перша постійна праця в моєму житті. Я почав одержувати платню, і мені здавалося: моїм мандрівкам, які вже тоді набридли, прийшов кінець. Я тоді не знав, що за рік мені доведеться знову мандрувати! Що треба буде знов опинитися «на волі», за яку я часто мусив так дорого платити.

У середині 1950 року, десь по році мого перебування в США, я випадково довідався про заплановану виставку графіки в Інституті мистецтва у Міннеаполісі. Я послав туди два дереворити, і коли прийшов на відкриття виставки, з подивом побачив під моїм дереворитом червоноу стяжку. Це була друга, так звана закупна нагорода; тобто після виставки мій дереворит мав бути включений до постійної збірки Інституту. Про виставку було декілька заміток у пресі.

За кілька тижнів мій олійний натюрморт одержав також другу нагороду. Цим разом преса приділила мені більше уваги. Мене відвідав репортер. Мене фотографували (у халаті, якого я не мав і який мусив позичити). А на другий день з'явилася в газеті довга стаття про мене з фотозняткою.

Це все було приємне, тим більше, що — зовсім несподіване.

Все, що тоді діялося біля мене, було дивне, воно немов ішло

за пляном, визначеним згори. Не знаю, чи для того, щоб мене заохотити, чи перестерегти? Чи одне і друге? Я вже перед тим кілька разів відчув щось ніби пересторогу. Часом вона з'являлася у сні. Ця найновіша пересторога була зовсім реальна, але вона була така несподівана, що виглядала, як сон.

Однієї неділі я обідав у ресторані. За сусіднім столиком сиділа незнайома жінка. На підлогу з рук її впав папір. Я підняв його, і ми почали розмову. Обмінялися відомостями про наші професії. Її професія — та сама, що й моя. Вона тоді виповнювала формуляр для графічної виставки, що мала незабаром відбутися у місцевому інституті мистецтва. Це якраз той формуляр упав на підлогу. Чомусь вона виповнювала його в ресторані, і то в неділю, коли я там був, і чомусь на столику, що був близько мого; чомусь його підняв я, а не хто інший. Чомусь тоді вона мала ще й другий формуляр, який там же допомгла мені виповнити; а тому, що було вже пізно посилати поштою, вона його віднесла разом з своїм. Так, зовсім несподівано для мене, два мої дореворити опинилися на виставці, про яку я ще кілька днів тому взагалі нічого не знав.

Я ще й тому не можу відігнати думки про якусь (немов сторонню) руку у моїх тодішніх справах, що мій, пізніше нагороджений натюрморт, хоч мені особисто був дорогий, не зустрічав перед тим прихильної оцінки. На одній виставці в Європі його повісили на дверях, що вели на горище. Як двері зоставалися відчинені, моя картина була на виставці, але двері були переважно зачинені.

Я не хотів би, щоб мене посуджували за забобони. Але тоді мені все це виглядало дивно. Нагороди і принагідний теплий відгук преси, здавалося мені, прийшли не для того, щоб зробити мені приємність, а щоб задоволити вимоги моєї схеми, яку, зрештою, кожний має. А моя схема милується тим, щоб ставити мене перед альтернативами і спонукати до вибору. Я ніколи не міг нічого повнотою досягнути. Коли вже був близький до мрії, — завжди з'являлася друга. Разом вони приходили до мене і разом відходили. Коли здавалося: я вже дещо опанував, то чомусь завжди мусив залишити свій досвід і починати щось нове. Кілька разів у моєму житті обставини пересаджували мене на новий ґрунт якраз тоді, коли я вже був вріс у якесь середовище.

Відгуки на виставку були несподівані. Преса віддала мені багато місця. Мої речі показували на телевізії. У журі графічної виставки був Гіят Мейор, куратор Метрополітенського музею з Нью-Йорку, а в журі виставки олійних картин — Бюльє від «Чікаго Дейлі Нюз», як також популярний тоді маляр, японського походження, Ясуо Куніюші з Нью-Йорку.

Яка гарна захохота для того, хто по закінченні мистецької освіти вже майже був покинув малювання. Яка принадна нагода по-

вернутися назад, до мрії: стати незалежним мистцем. І, вкінці, який чудовий привід покинути заробіткову працю.

Перспектива незалежності була така принадна, що я не вагався. Одного дня заявив у видавництві, що кидаю працю. Мої колеги, переважно молоді мистці, мабуть, як і я, мали мрії, але не мали досить відваги, а може були більше ознайомлені з обставинами, яких я тоді зовсім не знав. Вони щиро стискали мені руку. Може і вважали мене тоді за наївного, але я бачив, що їх очі світилися. Я їм нагадав про волю, бодай непевну, як моя. Але яка воля певна? На те вона й воля, що не має асекураційного поліса.

Я позв'язував свої речі в клунки і з невеличкими ощадностями подався до Нью-Йорку. Я знав географічне положення цього міста, кількість його населення і децю про його високі будинки.

Це було більш-менш усе, що я знав про Нью-Йорк. Тоді я не знав, що в США — велика різниця між містами, різниця не тільки у кліматі, величині, кількості населення, але різниця у всьому, навіть у славі. Слава, здобута в одному місті, не обов'язкова для другого. Тільки нью-йоркська слава, як мені казали, має загальну вагу, принаймні так місцеві фабриканти слави твердять, хоч це не завжди згідне з дійсністю, так само як не завжди тотожні розголос і слава.

Цього вього я не знав, коли доїжджав поїздом до Нью-Йорку. Але, вже по кількох тижнях перебування в цьому місті, я був змушений випити першу склянку терпкого досвіду. Пізніше я випив їх більше.

Я поселився в західньому Нью-Йорку на 94-ій вулиці, між Колумбус авеню і Центральним парком. У той час ця дільниця була ще більш-менш така, що її можна було назвати доброю. Сьогодні, по 15 роках, вона зовсім змінилася. Нью-Йорк — немов величезна плятформа, що коливається на морі. Від кожного сколиху людська маса переливається в один або в другий бік і заливає цілі дільниці. Майже через ніч дільниця може змінитися з упорядкованої на найбільш загущену і, мабуть, навпаки, хоч звичайно ці дільниці так занедбуються, що їх уже ніяка сила не може вернути до людського вигляду. Їх тоді звичайно в Нью-Йорку розвалюють, а на їх місце ставлять нові.

Я влаштувався в своєму нью-йоркському помешканні восени 1950 року. Це була довга кімната на підвищеному партері, помальована сірою лискучою фарбою. Її переділяв зелений наддертий пластиковий параван, а за ним стояла стара ванна і також плита для куховарства, якою я ніколи не користувався. Було в кімнаті ще щось подібне до канапи, крісло, столик. І це, мабуть, усе устаткування. У цій кімнаті і серед таких куліс я почав реалізувати свій плян: бути незалежним мистцем. Тут я мав не-

вдовзі дійти до гіркого пізнання, що бути незалежним мистцем — не так легко.

Я опинився в Нью-Йорку з мінімальним знанням мови, майже з повним незнанням умов і ще з меншими засобами, з самим тільки бажанням бути незалежним мистцем. Незалежності мистця я тоді не брав у всій її ширині і складності; вбачав її суть передусім у тому, щоб не брати ніякої заробіткової праці, а творити за диктатом власного уподобання і смаку, черпаючи з власних спостережень і переживань. Все інше, включно з життєвими потребами, мало якось налагодитися саме собою. Це був гарний плян, але вже незабаром він зударився з дійсністю, і то дуже прозаїчної натури. Мої невеличкі заощадження скоро вичерпалися. Я почав тоді думати про соціальну структуру нашого часу і про мистця, який є його складовою частиною. Я приходив до не надто рожевих висновків. Але моє рішення було тверде, і мені тоді й на думку не спало міняти свій плян, чи принаймні пристосувати його до обставин. Коли я вже зовсім був без грошей, брав будь-який заробіток, згодом кидав його і знову повертався до своєї дорогої незалежності.

Я проголосив її у найбільш непригожий для мене час. Як забуте африканське плем'я, що за сприятливих обставин дістало незалежність, до якої не було підготоване, не маючи ні засобів, ні досвіду, ні союзників, ні точного пляну, як відстояти свою незалежність. Така була й моя незалежність. До того всього, її проголошення збіглося з моєю найбільшою внутрішньою кризою.

Я завжди з недовір'ям читав книжки про життя мистців. Я все думав, що це тільки романтизування їх біографій, що автори переборщено змальовують труднощі мистців. Не матеріальні, кожному, зрештою, відомі, як випробуваний засіб — витиснути з читача сльозу, так часто вживаний, що читач на нього вже не відгукується. Я маю на увазі труднощі, пов'язані з самою творчістю. До цих розділів у біографії мистців я завжди ставився дуже скептично. Я бачив там тільки намагання створити контрастне тло, на якому успіхи мистця могли б вийти у більшому блиску.

Тепер я не такий скептик; бо і я попав у несподівані і незрозумілі труднощі. Я зайшов був у сліпий кут, з якого й сам не знаю, як вийшов, якщо й вийшов.

Що мій сліпий кут був справді сліпий, я побачив десь у 1950 році, якраз тоді, коли приїхав до Нью-Йорку. Тут аж напрошуеться в'яснення про вплив нового середовища, про що я часто чув, як закид, звичайно. Але цей закид надто спрощений. Я не виключаю впливів: проте — якщо вони були, то набагато пізніше. А тоді я просто почав після довгої перерви малювати, і мені аж за станком в'яснилося те, що, властиво, уже віддавна існувало. Зрештою, відколи існують журнали і кольорові репродукції, мистець уже не мусить бути в Нью-Йорку, щоб пере-

бувати під його впливом, і навпаки, він може ціле життя провести в Нью-Йорку і в ньому ніколи не бути. Для впливів і для обміну мистецьких ідей сьогодні вже немає кордонів. Єдиний кордон, що залишився, це власне небажання піддатися впливам. Сьогодні можуть поставати ідентичні явища у всіх частинах земної кулі, хібащо в якомусь місці мистець не виставляє своїх праць і тим самим ми не можемо про них довідатися. Тут навіть не потрібні журнали і кольорові репродукції, — ідентичні явища можуть виникнути всюди і в той самий час, без ніякого помітного впливу. Якщо дух часу зумовлюється сумою впливів, то вони самі — такі різні, що важко сказати, звідки котрий з них прийшов і хто на кого вплинув.

Зрештою, ніхто не попадає в сліпий кут несподівано. Хтось тільки несподівано може зауважити, що його дорога скінчилася. У мене це тягнулося довго, ще десь від мого навчання; я навіть не певний, чи воно й не дальшої дати. Тоді, як і кожний молодий ідеаліст, я вважав, що мистецтво — це справа досконалості та ідеалу. Але згодом я побачив, що досконалисть та ідеал — це недосяжна мрія. І в мене почали родитися питання: чому, пощо? — коли і так людині дано тільки наблизитися, але ніколи не досягнути мрії. За цими питаннями виникали наступні питання, їх було все більше й більше, цілий ланцюг, який мене все дужче обкручував.

Тоді я думав, що мистець може намалювати тільки один натюрморт; інший мистець, з іншим відчуттям, може намалювати другий, але також тільки один. А решта — тільки спроби на шляху до одного успішного натюрморту. Це мало стосуватися й до пейзажу, і до всього іншого. Я тоді не розумів мистця, що міг малювати ріг вулиці, чи потік, потім — те саме з іншого боку. Я думав, що маляр передусім мав би довго шукати за мотивом, і коли він з'явиться, то маляр повинен з пристрасстю кинути в його обійми, намагатися закріпити його і надати йому тривалої форми, немов замкнути його в символ. Я довго шукав за таким мотивом, але його не знаходив. Часом якийсь мотив вражав мене, але не так сильно, як, на мій погляд, треба було, щоб його реалізувати. Я тоді не знав, що це рідко об'являється людині, а частіше воно — наслідок праці. Я ще сьогодні ношуся з мотивом, як курка з яйцем.

З таким наставленням я не стільки працював, як очікував чогось. Десь від 1945 року, з часу кінця навчання, я майже не малював, і то не тільки тому, що не мав для цього відповідних умов (у тодішній Європі їх ніхто не мав), але й з інших причин. Тільки не знаючи точно, що це за причини, я себе виправдував обставинами. Цим я себе не зовсім оббрівував. Якийсь час перед тим я був привик до добрих умов, а це так само небезпечно, як при звичаїтися до поганих. З однієї і з другої сфери важко вий-

ти і вступити в іншу. Але головна причина була зовсім не в цьому. Я тоді навіть не був цілком свідомий її, аж по кількох роках вона з'ясувалася для мене.

Зрештою, мені тоді сповнилося тільки тридцять. Тоді було так багато цікавих зайнять, якими можна заповнити час, і було так легко відкладати труднощі. Хто тоді серйозно думав, наприклад, що час безповоротно втікає?

Тоді в мене так склалися обставини, що я був зайнятий книжковою графікою, точніше — обкладинками, яких я зробив масу, надто багато, щоб вони всі мали відповідний рівень, хоч я намагався його втримувати. Я мусив їх трактувати, як журналіст свої статті, коли реченець виконання часто є головним чинником. Якщо б врешті не було того реченця та потреби і натиску, з ними зв'язаного, то ледве чи при моєму тодішньому пуристичному наставленні я мав би досить відваги випустити хоч одну обкладинку з моїх рук

І тоді так склалося: я написав декілька статей. Писав їх не тому, що мене спонукала до цього якась місія, або що я мав непереможне бажання висловитися також цим засобом. Ні, я писав їх, бо треба було мистецькою темою заповнити місце в журналі, з яким я випадково був пов'язаний. Ще під час навчання я був у подібному становищі: тоді теж був змушений зробити кілька нотаток з мистецтва, і ніколи б їх не написав, якби не потреба і натиск.

Я радий, що так сталося колись і тепер; і вдячний обставинам, які примусили мене це зробити. Не тому, що я вважаю це якимсь особливим моїм досягненням, але тим способом я був змушений здобути досвід, який сам собою ніколи б не з'явився. Я тоді побачив, що натиск обставин для мистця не таке вже велике зло. Мистець навіть повинен би час від часу написати оду на адресу тиску, бо він у багатьох випадках здатний подати мистцеві руку, немов потопаючому. Сьогодні я не думаю, що мистець у минулому був аж таким невільником замовника, як гадають тепер, і свобода, яку мистець дістав за нашого часу, не таке вже велике благо для нього, як може здаватися, поки дивитися збоку.

Звичка перетворюється у любов, і з часом я почав писати не тільки на замовлення, для журналу, але і з своєї внутрішньої потреби. Статтей було не багато, але я ними, мабуть, розмахав руку. Позбирав до купи записки, які почав робити ще в роки навчання, і з них зліпив щось ніби оповідання. Ніколи не зважав, що воно було в готовій до друку стадії, а сьогодні втратив зацікавлення до його проблематики. Це було оповідання про чоловіка: ні старого, ні молодого, що не мав настанови ні сякої, ні такої і загалом був ні сякий, ні такий. По якомусь часі невстрявання у справи світу йому до голови прийшла думка спалити всі книжки і все надруковане. Думка не надто оригіналь-

на, вона приходила багатьом до голови вже раніше. Мотиви, що спонукали мене колись робити ті записки, сьогодні вже зникли, декотрі стали навіть зовсім неактуальні; але я ще й сьогодні дуже сильно відчуваю повільне задрукованого паперу, яка нас все більше і більше заливає. При сьогоднішньому видавничому темпі ця повільність з кожним роком збільшується. За якийсь час спеціалізовані бібліотеки нагромадять так багато книжок, що світ виглядатиме не таким складним, як література про нього. По інформації, наприклад, про людську душу може буде простіше звертатися не до літератури з психології, а безпосередньо до самої душі. Сьогодні я не думаю, що будь-яку справу можна розв'язати спаленням книжок. Але я переконаний, що одного дня автори домовляться про деякі обмеження книжкової продукції; щось — як контроль народжень, про який тепер так багато говориться, із страху, щоб людські маси не залляли нашої планети до тієї міри, коли вона вже не зможе їх прохарчувати.

На всю свою тодішню активність, що відбігала від моєї стислої професії, я дивився як на виповнення порожнечі. Десь за цим мало бути так зване «чисте мистецтво», яке я з року на рік все відкладав. Може навіть не «чисте мистецтво», — я навіть боюся уживати таких загальників. Я почав заповнювати порожнечу тоді, коли зів'яла моя мрія. Зрештою, я, здається, завжди тільки заповнював порожнечу і ніколи не міг робити того, що найбільше бажав.

Я рисував від дитинства. Відколи пам'ятаю, весь час говорилося, що я колись буду вчитися малювати. Уже далеко пізніше я усвідомив, які тоді були мої уявлення про мистецтво. Це мені тоді не було ясно, ще й сьогодні ледве чи я міг би це з'ясувати гаразд, і коли скажу, що рисування і малювання вважав тоді тільки засобом, то я свідомий, що тим не багато сказав. Але таке моє наставлення вплинуло, мабуть, на те, що я віддавна не надавав моїм рисункам (малювати ж я почав куди пізніше) ніякої ваги. Я їх ніколи не зберігав. Ще й сьогодні до картин, відвернутих до стіни, я більше не заглядаю, а коли хтось заговорить про них, я слухаю з опущеною головою і жду на першу нагоду — звернути розмову на інші рейки. Коли скажу, що роблю це, бо не досягнув у картині, чого хотів би, то також знаю, що я сказав не більше від утертої фрази. Зрештою, хто може сказати, що він досягнув, чого хотів? Якщо так, він напевно не багато хотів.

До своїх речей я ставився завжди дуже критично. Моє наставлення вплинуло на те, — а може сталося й навпаки, — що я завжди бажав того, і вже з дитинства вибирав, чого не міг досягнути. І тільки те мене цікавило — усьому іншому я не надавав ваги. Через таке наставлення в моїй праці заходили великі перерви: часом вони тягнулися роками. Коли відчував, що не маю нічого сказати (я знов ужив банальну фразу) я «мовчав»,

маю на увазі: не малював. Коли навіть відчував щось, але не досить ясно, то часто чекав так довго «на прояснення», що моє первісне бажання стиралося і в'януло, і я його докидав до купи мого терпкого, не здійсненого минулого. У мене його багато.

Коли я очікував на те, чого (як сам знав) ніколи не можу здійснити, обставини підсували інші речі. З часом я привикав до них, інколи навіть захоплювався ними, але це була моя друга любов. Може, кожен з нас має тільки другу любов? Може, першої взагалі не досягнути? Може, вона тільки мрія, може, її нема? Якби не було, я вдячний за мою другу любов і за те, що вона виповнила порожнечу мого життя. Інколи думаю, що друга любов може не тільки виповнити місце першої, але спроможна перетворитися на першу.

Я не хотів би сказати, що мої неясні бажання були варті очікування; якщо й були варті, то це траплялося рідко. Багато того, за чим я тоді шукав, мабуть, зоставалося тільки ілюзією. Або я тоді не зауважував: шукав тільки за тим, що вже було знайдене. Але не можу поминути цих моїх перших бажань, бо напевно вони якоюсь мірою вплинули на мое розуміння мистецтва.

Коли мені вперше звернули увагу на перспективу і я оглядав будинок з рогу, то бачив, як він з віддаллю зменшується. Тоді запитував себе: що було б, якби стати не на розі, а в центрі довгого будинку. Як його боки будуть зменшуватися: чи по прямій лінії, чи по кривій? Коли — по прямій, тоді вони повинні бути в точці, найближчій до глядача, заламані, а це ж неможливе, бо не відповідає дійсності. А коли по кривій, то чому з рогу будинку вони ж зменшуються по прямій лінії? Чи може також по кривій?

Подібні думки родилися в мене, коли я рисував, і ними я, звичайно, був більше зацікавлений, ніж тим, що думав передати з допомогою рисунка. Вони мене інколи й зовсім відтягали від нього.

Це було давно. Я вчився тоді ще в середній школі. Я їхав поїздом і з вікна оглядав ліс, що добігав до поїзду, а потім, немов знеможений, тягнувся за ним. Я приглядався до укладу дерев, що під впливом руху скоро міняли свою позицію і форми. Коли я довше приглядався, то бачив: вони змінюються за точно визначеною схемою. Я тоді думав, що коли б ту схему дослідити, можна було б врисувати в неї змінні форми і позиції дерев і тим відтворити картину руху. Той образ, нереальний через зміни руху, зробив на мене тоді сильне враження. Він мене довго переслідував.

У той час я ще не чув про імпресіонізм і про експресіонізм. Але мої спостереження не були ні одним, ні другим. Вони радше зближувалися до кубізму, де одночасно було кілька вимірів предмета. В даному випадку мали бути одночасно три елемен-

ти; дерева, що надбігли; момент, коли вони були навпроти вікна поїзду, і ліс, що тягнувся за поїздом. Тоді я також ще нічого не чув про кубізм. Про своє спостереження і про спосіб передати його на площу я думав довго, навіть починав шкіцувати. Але я це робив, як зрештою ще й сьогодні роблю, на випадкових клаптиках паперу, без бажання їх зберігати. Я й тепер роблю шкіци до моїх картин на старих ковертах або на незадрукованих місцях газети, які потім викидаю до коша. Тоді, як ще й нині, для мене найважливіше знайти схему і її, з допомогою шкіців, вивчити напам'ять: я старався олівцем знайти, закріпити і вивчити схему змінного краєвиду з вікна поїзду.

Тим часом я робив багато речей: малював дівчатам троянди до альбомів, рисував гімназійні табльо, робив афіші на гімназійні розваги, від часу до часу рисував голову когось із моїх колеґ, хто погодився позувати. Але це я робив немов жартома; до цього ніколи поважно не ставився. Серйозно ставився до того, чого не міг реалізувати, бо почував, що не підготований, або на перешкоді стояли інші причини. Хоч би так, як було з пейзажем з вікна поїзду. За тих часів, у моїх обставинах, я міг їхати поїздом тільки на ферії, два-три рази на рік. Я завжди чекав на чергову подорож, щоб відсвіжити колишнє перше враження і напоїти його деталями, які не могли утривалитися в пам'яті. Чекав з року на рік, довго: аж поки моє перше враження зів'яло і, не реалізоване, відпливло в минуле. Багато разів я немов би навмисне шукав за тим, чого не можна втілити в життя. І якраз цьому присвячував найбільше і часу й уваги.

Також іще в середній школі я зауважив, що звук перетворюється в образ, і я почав стежити за цим. Я любив приглядатися до дивних форм: вони з'являлися перед очима, ніби відблиск від музики і від людської мови.

Аж по багатьох роках я довідався про мистців, що малювали музику. Були виставки таких малюнків; Діснеєва «Фантазія» побудована на подібному принципі. Потім я прочитав декілька статей на цю тему. Один з авторів видав навіть книжку, ілюстровану його ж малюнками відомих симфоній. Але більшість його малюнків була побудована на основі, дещо відмінній від моєї. Вони віддавали радше душевні переживання, які збуджувала музика. Із зорових явищ вони включали переважно кольори, що мали б відповідати певним інструментам. Я ж основував своє бачення звуків виключно на зоровому принципі.

Тепер я вже трохи ознайомлений з цим предметом, але тоді, коли я почав думати над ним, — ще нічого не знав. Мені сама думка рисувати звуки не давала спокою. Ледве чи я тоді міркував про щось інше. І хоч, крім маленьких шкіців, не вдалося мені нічого з того реалізувати, може з усіх моїх ідей — ця найдовше мене переслідувала. Вона і спрямувала на ту дорогу, якою я

тепер іду, — може дужче, ніж яке інше моє бажання. Спрямувала мене до Академії мистецтв. Ще й досьогодні залишилася вона мосою найменш зів'ялою мрією. Ще й тепер час від часу вона намагається виринути на поверхню і домагається від мене здійснення.

Вступаючи до Академії мистецтв, ми, учні, мали, крім рисункового, ще й письмовий іспит. Тема була: «Чому я вступаю до академії»? Це дуже гарна тема і дуже важка, бо хто тоді без банальностей міг сказати, чому він вибирає в житті ту, а не іншу дорогу? Хто з нас тоді знав, як ця дорога в дійсності виглядатиме, коли з неї час зніме романтизований серпанок? Мене ця тема збентежила. Я рідко кому говорив про мої задуми і пляни. Не очікував, що тема змусить мене про них говорити; не був приготований на інші пояснення і почав писати про свої синестетичні спостереження і задуми. Але це не було для мене таке ясне, як я думав, і, як виявилось, не було легко його формулювати. На середині сторінки я застряг у своїх міркуваннях, і не лишалося нічого іншого, як закінчити допискою про те, що мені розболілася голова. Тоді справді почала голова боліти. Мене прийняли до академії, але я ніколи не довідався, що думав професор про моє письмове завдання. Я не мав сміливости про це запитати, найбільше, мабуть, тому, що боявся; він його і не помітив.

Згадую про це, бо коли я вступав до Академії мистецтв, не мав на думці того, що мої колеги. Моїм бажанням не було вчитися рисунку і малюнку, щоб пізніше малювати картини. Мій плян, хоч уявно покривався з плянами моїх колег, був інший. Я знав: мушу набути досвід і вправність, виробити собі смак, щоб потім уміти рисувати звуки. Рисуючи модель, я властиво тільки підготовлявся відтворювати звуки, в кінцевій стадії маючи на увазі абстрактний образ.

Коли я сьогодні кину оком у минуле, я свідомий дуалізму, в якому тоді перебував. А він не міг пройти без впливу на моє розуміння і на мій підхід до мистецтва. Коли не стало рамок школи, я не робив того, що вважав шкільною вправою; а мої зорово акустичні пляни були вже такі зів'ялі і час показав так багато труднощів, що вони здавалися мені непереборними. Проте, вони ще не були до того зів'ялі, щоб я міг їх відірвати від себе і викинути, як пучок засохлих квітів.

Ще в школі я зрозумів: щоб відтворювати звуки, потрібний досвід, так само, як він потрібний, щоб віддавати модель. Справа не тільки в перенесенні звуку на образ, як це можна досягнути електронічними засобами, — ні, справа в індивідуальному підході мистця. В цьому не тільки допускається можливість різних стилів — вони бажані і неминучі. Електронний запис — механічний, він завжди однаковий. Передача звуку на образ, рукою мистця,

мала б свої стилі, мала б свою історію — так, як їх має мистецтво.

Почавши потім студіювати мистецтво за кордоном, я радів, що одночасно матиму змогу вивчати й чужоземні мови, такі потрібні для моїх звуко-рисункових плянів, які я вже тоді в основному звужував до людської мови і до можливості створити універсальну азбуку.

Я думав також, що синестетизм можна б застосовувати і в балеті і цією методою старатися відшукати первісні рухи, якими людина реагувала на звуки, бо я переконаний, що з цього коріння виріс танок. Він тільки протягом віків затратив відчуття свого джерела і почав надолужувати сантиментальним ліризмом. Я думав, що з допомогою синестетизму можна завернути балет назад — до його первісних джерел.

Над усім цим я думав довго, але моя ідея майже зовсім зів'яла, позбавлена можливості здійснення. Я боявся підходити до теми, для якої, мені здавалося, не мав ні відповідного спокою, ні часу, ні достатніх даних. І я завжди чекав на кращі умови.

Сьогодні, по багатьох роках вичікування, мій ентузіазм до синестезії ослаб, і я сумніваюся, чи я ще міг би зосередитися гаразд і відновити живе зацікавлення, потрібне при її реалізації. Може, я був би в стані це зробити, та ледве чи міг би знайти досить вільного часу і засобів, бо за такий час не міг би побачити безлічі труднощів, хоч би тільки перед акустичною азбукою. Коли її призначати для запису всіх мов, то тут потрібні фахівці-мовознавці, що подавали б інформації, а потім помагали б спільно виробити компромісне рішення, бо по довгих ваганнях я не можу вірити ні в що інше, крім компромісу.

Все таки, хоч я зустрічався із стількома труднощами, а їх було б без порівняння ще більше при реалізації, я вірю в можливість такої азбуки. Вона колись буде створена, якщо звукова стрічка не витіснить письма і не оберне його в музейний експонат: показати, як в наші тисячоліття записувалися людські думки, хроніки подій і телевізійні програми, що називалися красним письменством.

Можливо, тоді танок і балет стануть також анахронізмом, і люди відучаться ходити, що вже тепер починається у більш цивілізованих країнах. Можливо, що ноги громадян майбутнього занидіють, і на щось таке, як танок, не буде ні потреби, ні спроможности. Але якщо поступ не буде в стані так дуже змінити людину і щось ніби танок, а може й балет існуватиме, то цією звуково-зоровою методою можна буде спрямувати їх.

*

Але я ще повернуся до своєї довгої кімнати на 94 вулиці у західньому Нью-Йорку, хоч не надовго. Ця кімната незабаром виявилася малою, а передусім була надто дорога. Менше ніж за половину ціни я найняв неогріване п'ятикімнатне помешкання

в східньому Бронксі, на 138 вулиці, і там продовжував здійснювати свої пляни. Це був другий рік мого перебування в Нью-Йорку. Я вже мав деякий досвід і не міг не бачити, що часто мистець дуже дорого мусить платити за свою свободу і за свою незалежність. Але, на думку мистця, все це — тільки переходе! Немає мистця, що принаймні на дні душі не вірив би у таку схему своєї біографії. Він не бачить, що більшості мистців ніколи не вдається вийти з своєї ілюзії. Він не хоче бачити того, що в нашій соціяльній структурі просто немає для кожного з мистців місця і в наш час цілковитої централізації і масової репродукції він майже зайвий. Наша доба ще потребує всього кількох тренованих солістів і властиво потребує не їх, навіть і не їх творів, а тільки права репродукції — механічним способом розмножувати їх твори на мільйони, щоб ними комерція могла засипати нашу плянету.

Може, мистець це й бачить, але в кого дозволить совість докоряти йому за те, що він хоче, скажім, за короткий час відвернутися від своєї дійсности і жити в надії, що може якраз його картину зауважить представник комерції. Заки це станеться, він мусить гарячково працювати, видушувати із себе, як із цитрини, все нові твори, робити виставку за виставкою, пнутися із шкури, щоб звернути на себе увагу публіки.

Мистецькі виставки впоряджують сьогодні музеї і комерційні галерії. Мистецькі товариства створені майже виключно для того, щоб мистці могли спільними силами найняти приміщення і там показати свої твори. Ці товариства, може, — найбільш ідеалістичні, але в них найменш реалізму. Це або групи авангардних мистців, що випередили свій час і шляхом виставок намагаються здобути визнання публіки; або групи мистців, що не тільки не перегнали свого часу, але їм не вдалося й добігти до нього. Вони теж гуртуються, аби пропагувати, а з тим може й продавати власний анахронізм. Зокрема у Нью-Йорку існує безліч інших груп, де кожний може виставляти, може мати і публіку, і прихильників своєї творчости (кожний має якихсь знайомих чи приятелів).

Тут також двічі на рік мистці різного стажу виставляють свої твори на вулицях. Увесь квартал Грінвіч Вільджд стає тоді однією великою виставкою. Мистці виносять туди свої надії і розвішують їх на парканах, на стінах будинків, ставлять на тротуарах. Більшість із цих мистців немов б випадково попала до цієї професії, але між ними є й талановиті люди, — вони ще не мали можливости іншою дорогою показати свої твори. Сподіваються, може тут хтось їх зауважить і відкриє ширші перспективи. Шанси невеличкі, але надії ніколи не стоять у правильному відношенні до дійсности.

Мистці там і самі стоять біля своїх картин, дивляться на гля-

дачів із безмежним очікуванням. В їх очах, без огляду на їх вік, відбивається бездонна втома, мабуть, від того, що їхній погляд без упину пересувається по натягненій тоненькій ниточці, що вривується в їх зір. Один кінець закинено десь на вершок слави, а другий зачіплено на соціальному дні, на якому вони переходово перебувають. Жодна професія не дає людині такої амплітуди можливостей, таких піднесень і таких занепадів. Більшість із тих мистців не має ніяких даних на успіх, — вона живе у перманентній ілюзії. В інших умовах це були б скромні і навіть задоволені люди. В минулому вони мали своє місце. Коли існували мистецькі виробництва, вони були помічниками і співтворцями. Вони навіть мали деяку змогу рости: коли, скажім, котромусь із них майстер доручив домалювати янголові крило, а може і обличчя. Історія залишила багато подібних деталей з позакулісного життя мистецьких робітень. Деякі з помічників, які тоді вже юнаками ішли в ремесло, вироблялися на мистців і потім самі влаштовували робітні. Сьогодні немає таких майстерень, де мистці могли б формуватися. Немає ні тих, що провадили б робітні, ні тих, що їм помагали б. Сьогодні і одні й другі опинилися на тій самій площині, де багато говориться про творчість, але ніхто з них не має можливості показати свої здібності. Часом навіть важко відрізнити одних від других.

Я не хотів би, щоб ці відомості стягали з Олімпу когось із молодих мистців, але думаю: краще остерегти, щоб саме життя не стягнуло непідготованого наниз.

*

Опинившись в Нью-Йорку, я передусім вирішив оглянути мистецькі виставки. Я не міг не зауважити піднесеної температури, в якій тут працюють мистці. Я мав враження, що вони роблять усе можливе, аби якось звернути на себе увагу. Якщо не якістю, то кількістю намагаються один одного перекричати. Я побачив тут картини завбільшки в спортивні площі; може я трохи переборщив, але щось менше від спортивних площ надто мале, щоб з ним порівняти полотна так званої «Нью-Йоркської школи». А дереворити — як двері, і тут уже зовсім нема переборщення. Інша справа, що колись мініатюрист потребував далеко більше часу на два-три квадратні сантиметри площі, ніж сучасний мистець на свої двері. Але дверей ніхто не може поминути, їх і здалека мусить зауважити кожний. При таких інфляційних форматах мої скромні речі не мали ніякої шанси, щоб їх хтось зауважив. Крім того, я мав із собою не багато, лише декілька картин. Це були ще мої шкільні речі. Декілька дереворитів, які я мав, теж були ще з часу навчання. Мої можливості зацікавити одну з комерційних галерій були скромні. Я й не звертався тоді до жодної з них.

Невдовзі після приїзду до Нью-Йорку я прочитав, що Пенсіль-

ванська академія підготовляє виставку малярства у Філядельфії. Я дуже зрадів, прочитавши, що одним із членів журі цієї виставки мав бути Ясуо Куніюші — той, хто всього кілька місяців тому нагородив мій натюрморт. Як мені пізніше переказували, це за його ініціативою преса приділила мені так багато місця. Я не був знайомий з Куніюші. Через кілька років після мого приїзду до Нью-Йорку він помер, і я вже не мав змоги з ним познайомитися. Якраз тому, що ми не були знайомі, я мав усі дані вірити: його зрозуміння до мого способу малювання було щире. Думаю, що він собі пригадував мою картину, і припускаю — вона була б прийнята і включена у виставку. Це могло б мене ще деякий час тримати в ілюзії, а пізнання дійсності віддалити на кілька місяців.

Але тоді, ще тільки недавно приїхавши з Європи, я був не-обізнаний із місцевими умовами, до того ж — обвантажений най-різнішими сумнівами (я завжди їх мав). Я думав: як мені посилати туди цю саму картину? Я боявся, щоб Куніюші не подумав, ніби в мене немає більше речей або що я хочу використати його добре ставлення до мене. Цього я найбільше боявся. І відомий йому натюрморт я залишив дома, а на виставку послав дві інші картини. За якийсь час дістав відповідь: мої картини не прийняті. Це був для мене удар, — більший, ніж він об'єктивно повинен був бути. Хоч трохи ознайомлений з подібними улаштуваннями, знає: журі часом із десяти тисяч надісланих речей вибирає такий малий процент, що потрапити туди чи на виставку не потрапити — це майже справа випадку. А крім того, половина місць резервована, як звичайно, для запрошених мистців, що не підлягають журі, тим то шанси бути включеним у виставку ще менші.

Я був тоді у жахливій ситуації. Матеріальний стан мій був злиденний, а моральний — також. Матеріальні труднощі не були для мене найважливіші. Я міг би їх сяк-так подолати скромними спорадичними заробітками, що їх не було так важко дістати. Але мені бракувало чогось іншого: більш ніж повітря, я потребував заохоти.

У той час один із моїх дереворитів (ще шкільний) був включений до великої графічної виставки в Нью-Йорку; і був згаданий у пресі. Для необізнаних з обставинами згадка в пресі не багато значить, вона і в дійсності не значить багато. Але преса часто навіть не відзначає цілої повені мистецьких виставок, а як і робить це, то з сотень імен згадує декілька. Мистця не можна осуджувати, коли він чекає хоч би на те маленьке підтвердження його життя. Дереворит мій тоді закупила Конгресова бібліотека у Вашингтоні. Моя знайома в листі висловлювала радість, що вже моя ситуація розв'язана. Тим часом вона навіть не починала розв'язуватися. Такі закупи роблять щорічно без особливого розбору: чи купується зерно, чи полова. Це могло б дещо значити,

коли б траплялося часто і в різних місцях. Тоді могло б бути деякою підбудовою для популярності мистця. Відокремлений випадок, як от мій, майже позбавлений значення. За короткий час перебування в Нью-Йорку я бачив багато зірок, що блиснули і сьогодні вже погасли; я був свідком народження багатьох слав, про які тепер уже ніхто не згадує.

Випадок не так врадував мене, як пригнобив. На виставці був мій ще шкільний дереворит, кількарічної давности. Олії теж були із шкільного часу. Я мав їх декілька. Новіших речей зовсім не мав. Здавалося б: не було ніяких перепон, щоб почати працю над новими речами. Я мав вільний час, багато, багато його, бо рішуче постановив не брати ніякої постійної заробіткової праці. Якщо й не міг відмовитися від деяких заробітків, то брався до них тільки вечорами, а вдень працював для себе.

Але це не все. Віддаль між школою і сьогоднішнім днем була надто велика. Я не міг робити так, як колись робив, а як робити тепер — не знав. Це стосувалося і олій, і рисунку, і дереворитів, усього, до чого я тоді брався. Я відчував: між моїм розумінням мистецтва і моїми технічними можливостями не було відповідності в часі. За сім років після закінчення мистецької школи я віддалився сам від себе. Між теорією і практикою в мене пролягла прірва.

Я не хотів і не міг завертати своїх думок до практики, що була сім років тому, а дотягнути практику до пізніших думок теж не міг. Треба було засипати прірву, або перекинути через неї міст. Але це виявилось не легкою справою. Я навіть не припустив, що витрачу на це багато років.

Я не мав ні відповідного місця до праці, ні засобів придбати матеріал. Мусив установити ієрархію важливості для речей. Фарби повинен мати: це головне. Але вони могли бути і були дешевші. Ляняне полотно я замінив на старий мішок. Став постійним клієнтом однієї з великих крамниць у нижній дільниці східнього Нью-Йорку, де за центи купував старі мішки. Дома прав їх, натягав на підрамники, сам ґрунтував і починав малювати. Але кожну розпочату картину обсидав рій питань, що назбиралися за роки, і я не міг їх зігнати з полотна. Перед кожною новою картиною лежало сто доріг, і я не знав, на котру вийти. А вирішив бути незалежним мистцем і мусив вибрати якусь дорігу, бо в цьому була моя єдина надія. Я знав, якщо тепер не розв'яжу цієї справи, то вже, мабуть, ніколи не зможу цього зробити. Тоді вперше відчув, що не можу відкладати вибору. Було надто пізно. На моєму шляху стояли сумніви. Я робив усе, щоб їх розігнати. І коли мені здавалося, що вони відступили від мене, я починав малювати, але вже перші мазки, покладені на полотно, починали, немов розчина, розпливатися сотнею неясних каналів.

Часом я кидав усе і довго, до втоми мандрував парком зараз за рогом. Я повертався, але розчина так і стояла і чатій картині. Я починав другу картину, але на ній знолася та сама розчина. Так виглядав тоді мій кожний день на дні серця в мене мусила бути крихітка віри, коли я й знову сідати перед полотном, знаючи, що побачу ту пливчасту розчину.

Через деякий час, по різних спробах, мені спало на рейти кожну з тих доріг зокрема. Проти власного пелю і проти власного смаку я брав одну якунебудь дорожку з усіх, які були в мене. Ні одна з тих доріг не була моя, але я не міг позбутися всієї дороги разом становлять єдиний шлях, що мене кудись запровадить. І не було стежки, якою можна було б перебігти навпростець і скоротити шлях. Треба було знов і знов повертатися до вихідної точки і від початку ступати все на нову дорогу — тільки на те, щоб вкінці відвернути картину до стіни і розпочинати другу, що, як і попередня, не мала мене нікуди привести. Я був свідомий: тільки докидаю нові речі в купу відвернених до стіни картин, куди більше не заглядав. У той час я багато картин перемалював. Щоб не робити нових видатків на полотно і підрамники, я малював на тих самих картинах інші. Іноді так часто їх перемальовував, що вони робилися від багатьох шарів фарби важкі, як оливо. Це не було легко. Але я знав: без цього не вийду з колеса.

Я вже раніше зауважив, що людина дуже витривала; може багато витримати. Передусім — має здібність при звичаїтися чи не до всього. І я мав щастя звикнути до своєї безнадійности. Через якийсь час мене навіть почала забавляти ідея редукції моїх доріг. Я почав радити вірою, що за день, тиждень чи місяць передо мною буде на одну дорогу менше.

Це все стосується більш-менш тільки технічної сторони моїх тодішніх турбот. Але тоді я не тільки не знав, як малювати, — щогірше: я не знав, що малювати. Це моя давня болячка, і вона коріниться у моєму загальному наставленні до мистецтва. Я здавав собі звіт: не можу надіятися на дарунок, який поставить передо мною й мотив, якого я так довго шукав, і готовий спосіб, як його закріпити. Тоді я не знав, що і одне і друге — часто наслідок самої праці; що і мотив і спосіб його реалізувати, якого мистець шукає далеко, — часто буває коло його власної руки. В той час, такий скрутний для мене, я декілька разів відхилив замовлення на портрет (хоч портрет завжди любив). Сьогодні з приводу цього мене огортає невимовний жаль і за тими обличчями, і передусім за тодішній безмежний холод моєї душі. Відхилив я також кілька пропозицій учити малювати. Люди,

мабуть, посміхалися або вважали, що я був нещирий, коли говорив тоді, що сам не знаю, як малювати. Я говорив правду.

Але тієї осені — 1950 року я постановив не займатися нічим іншим тільки мистецтвом. Повороту назад не було. Я попав за собою всі мости. Часто так робив, коли не довіряв своїй відвазі. Почав малювати наперекір власному переконанню. Може й кожний мистець так починає після довгої перерви? Я малював пейзаж, яким не захоплювався; малював натюрморт, від якого нічого не очікував. Змушував себе і до різних «стилів», в які не вірив, випробовував також різну техніку. Через них сподівався дійти чи повернутися до мого малярства. Ту саму тему, з якою застряг в олійній техніці, пробував перенести на кольоровий лінорит. Що, на мою думку, не вміщалося в малярстві, я пробував перенести в скульптуру, яку згодом почав робити: так звану «малу» чи «дрібну», бо і не мав засобів на матеріал, моя кухонна кімната була не досить простора і не дуже відповідна для скульптури. Деякі теми я переносив з малярства також на мальовану кераміку, коло якої тоді заходився працювати. Навіть спорядив у своїй кухні керамічну піч. Проводи в тому домі не були розраховані на таке навантаження електричного струму, і тільки мої сусіди знають, скільки корків я тоді спалив.

На власному досвіді я побачив (хоч історія мистецтва все це пригадує), що матеріал зумовлює стиль, і навпаки. Матеріал деякою мірою зумовлює і тематику. Тоді, також на власних спробах, я переконався: шукаючи форми нової, можна впасти в стару або в таку, що не властива даному матеріалові. Тому я пробував знайти певну розв'язку в різних матеріалах. Коли проба стверджувала мій погляд, що вона не властива даному матеріалові, я знав, що вона і не моя. Тоді це все не було мені ясне, — я керувався інстинктом. Не так мій плян і витривалість, як мій інстинкт не дозволив зупинитися на дорозі, на одній із спроб, і її розбудувати, немов свою власну дорогу.

У той час я шукав себе, але, властиво, не знав, чому це робив. Також не знав, чому був загублений. Випробовував різну техніку і різні матеріали, але не знав, чому роблю це. Я робив це, як тисячі інших мистців, що, мабуть, також не всі знали: чому? Тут надто багато причин, щоб можна докладно це висвітлити.

Десь у 1959 році я намагався усвідомити собі одну з причин — у статті «Станковий живопис», уривки з якої вміщені далі в цій книжці. Ледве чи в ній повелось мені викласти як слід те, що було на думці. Але я й тепер переконаний: шукання сьогочасного мистця виводиться головне з кризи станкового живопису, а криза настає, мабуть, від пересичення. За декілька сторіч станковий живопис посів провідне місце в західному мистецтві і відсунув у свою тінь всі інші роди мистецтва. У нашому сторіччі він

немов би «покаявся» і вирішив поставити речі на їх власні місця. Він готовий сплачувати свій борг. Сьогодні в світі панує якесь загальне каяття. Біла людина кається за свої колонії і не тільки починає сплачувати їм свій борг, але також заохочує їх до незалежності. Вона чинить це супроти себе, як і діяльність станкового мистецтва спрямована проти нього самого. Крім малярства, станковий мистець займається ще — керамікою, вітражем, килимом; у малярстві він випробовує різні матеріяли і техніку, часто невластиві техніці олійній, щоб тільки довести: всі роди мистецтва рівні перед Богом і мають однакове право на незалежність. У нашому сторіччі мистець почав їх визволяти, і це, мабуть, головна ознака і функція мистецтва нашого часу, а може й нової людини.

*

Вже в час навчання я мав вироблений, відносно чіткий стиль і в малярстві і в графіці; принаймні про це так говорилося. Очевидно, там були впливи, багато їх, але вони були сконцентровані і справляли враження стилістичної єдності. Це — реалізм (казали, що він сучасний), але він радше схилявся до історизму, може, тому й нагадував сучасний. Мої тодішні уподобання у малярстві оберталися біля Бройгеля, Ель Греко і Дюрера — у графіці. Маючи порівняно вироблений стиль, я опинився тепер у становищі гіршому, ніж початківець. Для його шукання немає ніяких перепон, він береться за справу від початку. Той, хто вже йшов у якомусь напрямі, найперше мусить повернутися до вихідної точки. Чим далі хто зайшов, тим довша дорога повороту. А повертатися завжди важко. Передусім треба зректися всього здобутого. Треба відкинути легкість, яка завжди з трудом здобувається, треба зійти з уторованої дороги і шукати нової.

Відгуки на мої шукання були різні: мова йде, очевидно, про моїх приятелів і знайомих, бо своїх праць я тоді не показував широкій публіці. Дехто щиро ставився до моїх тодішніх еспериментів. Відвертаючи одну за однією картини від стіни, вони казали, що та чи інша з них — знахідка, що я знайшов себе, що це був я. Тепер я хотів би запевнити моїх приятелів: я тоді гаряче бажав, щоб так було; всіма силами намагався повірити їм і їх доброзичливим словам, але не міг. І після відвідин тих, що єдині мене в той час чудово підтримували на поверхні, я напинав на підрамник ще одне полотно і починав намацувати ще одну дорогу, щоб себе впевнити: вона теж нікуди не веде.

Мистці шукали з метою знайти, я тоді шукав, щоб не знайти нічого.

Сьогодні, коли ті труднощі подекуди вже за мною, я радий, що тоді не спокусився бажанням і частою порадою скоротити

їх і зійти з розпочатого шляху, бо це було б не скорочення, а якраз продовження моїх труднощів.

Так я тоді працював. Не бачив успіху назовні, а щогірше — не мав його всередині. Це тривало довго, роками. Аж одного дня — майже чудо. Коли я ставав перед напнутим полотном, відчув радість, що рідко трапляється. Це була радість, для якої зовнішні вияви зайві; спокійна, глибока радість, що ніколи не забувається. Сьогодні боюся навіть відновлювати, боюся її торкатися і аналізувати її. Боюся, щоб вона від того не розплилася і не зникла; хотів би її завжди відчувати, як цілість, як найкращий спомин.

На полотні не було вже сто доріг і не десять, — було їх кілька, може п'ять. Боявся їх рахувати, щоб через це знов, як поперед, не розгалузилися. Мене цілком задовляло відчуття, що їх не багато. Вони були чистіші і менш розпливчасті. По кількох місяцях я побачив ще менше їх, і вони були ще пряміші і виразніші; може, тільки три, потім дві. Після цього, як я рахував вниз, ішло число один, але й тепер, по довгих роках сумнівів, мені самому важко переконатися, і я не знаю, чи я дійсно відзискав віру (чи я вжив тут відповідне слово?). Бо це було б щось закінчене, а я не почуваю, що в стані в це вірити. Признаюся: я зовсім не намагався знайти одну дорогу. Я навіть боюся однієї дороги. Моє відчуття мені підказує, що одна дорога, як і всі, нікуди не веде.

Після таких тривалих труднощів, що часом виглядали — немов би не мали кінця, раптом все для мене почало бути легке. Я тоді наче вхопив магічний ланцюг. По багатьох роках сумнівів мені здавалося, ніби я себе знайшов, коли можу вжити цього терміну, такого улюбленого серед мистців, і так безнадійно втертого. Мій спокій, навіть почуття легкості і невимушеної забави, яку почав я знаходити під час праці, — могли свідчити, що я знайшов себе, але так само могли свідчити, що мої, колись високі, вимоги до мистецтва знизилися.

По таких довгих пошуках я вкінці знайшов і мотив і, здається, також дорогу до нього (вони завжди — разом). Роками шукав за ними всюди, а знайшов у моїй власній кімнаті, у власній кухні, у власному коридорі, і на розі власної вулиці. Все це було біля мене, але немов сховане мрякою від мого зору. Це були мої сплячі царівни.

Я був врадуваний, побачивши їх, але при моїй радості не міг не зауважити: вони дивилися на мене своїми широко відкритими очима, як на не надто моторного, бо потребував багатьох років і далеких мандрівок, аби знайти те, що завжди було поруч. А одна з моїх пробуджених царівен, найближча до мене, біля якої я щоденно проходив і її не зауважував, а тоді якраз почав ма-

лювати, не тільки дивилася на мене здивовано і трохи згорда, але і промовила (може дещо сентиментально, як на мій смак):

«Я роками ждала на цю мить, ще з того часу, як мене заклали у цю стару піч. Відтоді тільки виварювали з мене і випікали, а потім без кінця вишкрябували сталевую вовною і мили порошком, що в'їдався в мої очі. Я трохи віддихнула, коли ти впровадився до цього замку. Ти мені не надокучав варінням чи безперервним чищенням сталевую вовною. А цією пилюкою, що осіла на моїх русявих косах, ти не журися, мій принце. Вітер волі, яку ти дав мені, скоро її розвіє».

*

Це виглядає, як щасливе закінчення голівудських фільмів, але не про це я думав, перериваючи мій діалог із читачем. Я хотів уникнути нових запитань, на які не завжди міг би відповісти. От, скажимо: чи виправдали себе мої багато років сумнівів і часом справді важкої праці?

Що сталося з пробудженою царівною? Не знаю. Цілу ділянку де був дім, а в домі кухня, вже завалили. Немає ні дому, ні діляниці. Через них уздовж і впоперек переїхали важкі трактори і вирівняли площу. Потім поставлено зміцнені сталю бетонні стовпи, на яких вирости багатопверхові житлові будинки. Більше ніяких відомостей я не міг би подати про мою царівну.

Я урвав розповідь саме на цьому місці, щоб також не втомлювати читача новими сумнівами, чи переповідати відому історію людини, що шукала трунку, який би назавжди вгасив її спрагу. Коли людина зрештою і знайшла цей трунок і випила його, то усвідомила, що вона й далі так само спрагла, як колись.

Маємо ще на складі незначну кількість книжки вид-ва «Пролог»

Василь Барка

ПРАВДА КОВЗАРЯ

Автор відкриває нові — в світлі сучасної літературознавчої та філософської думки — аспекти творчості Тараса Шевченка як національного поета і мислителя, громадянина і речника загальнолюдських ідеалів в пантеоні світового письменства.

Радянські критики на Україні гостро напали на автора і на книжку після її появи в 1962 році.

Книжка має 288 стор. Ціна: 2 дол.

Замовлення слати на адресу видавництва: «Сучасність» або «Пролог».

(Продовження)*

31

Тіні майнули кам'яним паркетом. Проляскав десяток підшов. Проклацали закаблуки. Віктора серед прибулих не було. Проте Ліда залишилася чекати.

До наступного потяга опівночі? І що ж треба було йому так спішно розказати?!

Поговоривши з станційним черговим, Віктор пройшов крізь навстіж відчинену половину двійчатих дверей і — передчуваючи несподіванку? — зиркнув довкола. П'ять кроків від нього, під стіною, стояла Ліда. Стояла? Здалося, що вона радше висіла на розхитаному гвіздкові, що вона ось-ось впаде на підлогу. Про віщо вона так думала, думала вві сні?! А може зовсім не думала, а... А що тоді? Літала, плавала?.. Чи давно вона вже так стовбичить? І чому? — В душі заворушилося співчуття. Без домішки турбот про власну долю, про себе. Рука так рвонулася до дівчини, як до дружини, може, як до матері.

Ліда обхопила так простягнуту їй руку й уп'ялася в сині очі несподівано задьористо. У що мить вона не бажала навіть звільнитися від загрози й переляку: була сповнена, перенасичена щедротами світу. Вона воліла, щоб їй, Ліді, і йому, Вікторові, на груди впав Казбек нещастя, щоб розчавив, подавив... Разом би на вогнище інквізиторів! Знайомий їй з дитинства і завжди дещо несподіваний порив.

Віктор погладив, спробував заспокоїти суворо зціплені пальчики, руки, шию й намагався протиснутися під тіснувату вилогу вражаючої елегантної блузи в чорно-білу смужку.

Щоб милуватися з жіночої краси, треба було тільки зняти очі.

На високих закаблуках і висока, струнка. Не бездоганно пошита й припасована чорна спідниця, а стят жіночости, не шов-

*) У попередньому, лютевому, числі помилково подано, що повість Ол. Ізарського закінчиться «в наступному числі».

Любителів української прози повідомляємо, що надрукована повість по-явиться окремим книжковим виданням.

кова блюза з розстебнутим по-хлоп'ячому ковнірцем, а прапор молодости. На такій міцній, на такій свіжій шиї — золотий ланцюжок і, серцем, медальйон. Велич хитромудрої зачіски: як достоєнно складено... А очі — їх рвонув постріл пристрасти — в польоті.

За квартал від станції, на перехресті їхньої вулиці, зчинилося побоевище: Ліда запрошувала перекусити в неї й відразу гайнути до лісу, Віктор відмовився «приїхати з Тешена опівночі». Але втримався, зміг обійтися без нищівної відсічі, пожалів. Вона й так... радісна... без найменшої підстави. Її хвиля зняла в небо. А як вона обіцяла сказати по секрету неймовірно важливу річ!

— Ах ти, чорт! З тобою каші не зварипш, — сказала дівчина, звертаючи на вулицю ліворуч до Лисенків.

— Не чорт, — анцибол! — зрадив Віктор. Трохи насуплена й солідна-пресолідна дама капітулювала безумовно.

— Анцибол? Серйозно? Вперше чую.

— Не зустрічала слова? А ти, до речі, теж анцибол! І не дрібнота яка...

— Анцибол, анцибол, їй-бо! Завбільшки з тебе, голубчику.

Анцибол визбирав грозу доценту й зник. Ліді сподобалося й так: зайти до Лисенків у новому вбранні і... в доброму настрої, привести Віктора зі станції додому.

Юна жінка несамохіть вслухалася поза слова Льоки й батьків, прислухалася до бігу, до стрічки часу... Вона навіть задумалася: так відчула, що цього вечора перейдено межу, що перед нею світла смужка життя. Вздріла провість визволення: гряде радість. Ясно стало також, що вона ніколи так не подобалася Лисенкам. Вони знали: Ліда — поле несусвітніх бур і енергій. Разом з тим вона — штаба золота-срібла. Й аквамарин очей.

Ніхто і в душі не перечив прогулянці молодих понад лісом, над сосновим бором за фабрикою, за Андрущенками. Ніхто не здивувався. Зраділи.

Будинки з чорної смуги тіней попід лісом повисовували на сонце дахи. Вістря сосен стирчали в молочно-білих, рожевих, синіх і багряних рукавах неба, як когорти списів. Застряло на стовбурах і погрожувало підпалити землю й небо до безтями розлючене сонце. Проте гасла земля. На небосхилі ретязь світло-рожевих хмарок: між ніжно-голубою мілиною-оболокою і густою блакиттю несусвітніх глибин.

У ліс, рівнинний, зайшли, продравши штору куців.

Косиною посеред бору ліг світляний кордон між — ранковими? вечірними? — сутінками, майже днем, і кишлом ночі. Пів залі, пів шорсткого килима під просвітами в небо, пів, до зеленого рубця над кайлом юних насаджень, — морок, ніч.

Ішли навпростець, почерез вулиці дерев. На чоло, на плечі

плигали косяки соняшних зайців. З шатра тіней потрапили на дно колодязя зелених пущ, в золоту долину свіжих порубів і лісу-молодняка. День тут стояв ще міцно на ногах. Не джеркотали, всідаючись на спочинок, птиці. А старий сусіда-бір уже міцно спав. Заснув.

Віктор не чіплявся на гілля ялин і сосен, не пустував, втомлений, і, диво, прояснений, слухав розповідь про приїзд пані Шрамм, про запрошення до директора на каву. Ліда торохтіла. Її наймовірно бентежила зустріч в однаковій мірі солідної, як і наївної німкені з Марією Петровою. У добре знайомій Марії кімнаті, за її, фактично, столом, на її насправді власній канапі господарюватиме пані Шрамм...

Але Віктор просто уявляв собі каву на другому поверсі модерного дому в поштовому провулку: Марія не зніяковіє, у пані Шрамм забракне фантазії. Не дізнається вона во віки вічні про роман чоловіка з Ростовою. Чи повірила б вона, якби їй розказати? .. Проте такої безглуздо-жорстокої людини не знайдеться серед нас. Віктора турбував Лідин настрій. Звідки такі райдужні смуги на душі? Звідки такі райські нотки? Напередодні кризи? !

В себе і в людей Віктор заглядав, як у колодязь. Застигав над зрубом. Дрібки дрібного факту, відтінки почуття, недосказане слово... Мізерний пуп'янок він обципував з такою ж ретельністю, як і пелюстки чудової троянди. Сподівався серед залишених напризволяще деталей і варіантів почувань і життєвих рішень знайти корінець знання про сонце й місяць людської вдачі. Його завжди бентежило те, про що звичайно нікому не спадало на думку турбуватися: цілком самозрозуміле й занадто індивідуальне.

Наприкінці такого «потопання» він щоразу переконаувався, що його власний мозок таємно вже давно вирвався з лещат самообмеження й концентрації на дрібному завданні й був зайнятий вже іншою, несподівано успішною роботою.

Причини, вістря для щастя, у Ліди не було. Тільки пилинки симпатії й радості. А світ уже в ніжному полум'ї. І дух, наче водограй в небі. Дівчина переступила межу ясних, рожевих, після сірих і жмарних, хвиль життєвого спектру. Зникли передчування нещастя. Пророкування...

Може перед порогом найчорнішого відчаю? !

Що запальніше вона останні дні каялася, покутувала, заказувала, то бездумніше тепер прагнула близькості, задоволення, кохання. Вабило сто віків плавання океаном любови. І більше нічого на світі.

Сонце було мов лампа. Трикутник молодняка між борами — спальня. В обох вивершувалася остання думка: або справжня розлука, або справжня любов.

Ясно відчувалася обома неминучість вибоїни на дорозі й падіння. І сьогодні, і в майбутньому. Доки вони будуть разом.

*

Пружиста улоговина знайшлася під старою сосною на узліссі. В головах темна пуща. Скидалася вона на горище й на прогони, закапелки таємничого підвала. В ногах — лісна малеча. Юнь і молодняк. Остання грядка сонця.

Як страхопуд у городі, так розставивши руки, Віктор потягся й кинув находу зняту піджачину ялинці межиччі, звалився на дно звору. Ліда, чисто маленька дівчинка, пригнулася до нього, як до батька, спробувала трохи з ним пожартувати: поторсати, залоскотати, чмокнути в щоку, ледь торкнулася губів. Сіла.

Віктор посміхався.

— Дивись який! Що за пиха! Яка семовпевненість. Чисто тобі Мефісто! — і Ліда спробувала розмазати чортівську посмішку й, наче льодовиком, зчесати долонею і губи, і ніс.

Несподівано молодий чоловік цюкнув льодовик під лікті... Гори снігу рухнули йому на груди.

— Ах, ти! Батий!

Проте вдіяти нічого не змогла: розп'ятою лежала на хресті, долоня в долоню, груди в груди. І губи в губи.

Раптом хрест повернувся набік, і розп'ята опинилася в м'якому гамаку. Дуже хотіла скаржитися, протестувати, воювати, але боялася доценту зімняти свіжу блюзу й спідницю.

Віктор сам допоміг їй сісти поруч нього й показав — у нього вже сумне обличчя! — на ліс: чиясь рука погасила канделябр над молодняком. До останньої лампи. Завалилося за бір шовкове шатро небес.

32

До півночі проговорили в лісі. Ліда на грудях у Віктора. Натягала сіренький піджачок то собі на ноги, то на плечі.

Час-від-часу він клав дівчину на дно жолобини під сосною, на належане місце. Силкувався накрити її ногою й грудьми, розтерти її прохолодне тіло. Вивертав на плече й груди пахуче сіно її волосся, до рещти розплетені коси.

Повертаючи додому, заблукалися. Вийшли на незнану дорогу, згодом, біля перекладини з оголовком, до залізниці. Захвилювалися, хоч дуже далеко від Грюнбергу вони опинитися не могли.

Ліс і переліски обабіч дороги. За полотном залізниці рівнину прошила алея каштанів. Осінне, пізньої осені небо серед літа. З-під сизих тельбухів хмар проглядали тільки сині крайці та

рубчики вселенської миски. Неймовірно сірі, волохаті й білі. Як на заморозок, на сніг!

І чисто супружа відвертість, і супружа таємниця ошелешили молодого чоловіка. Осуду не було навіть в помині. Та серед нічної вільготи лісу, в зеленому гнізді з Лідю, хоч записуй, хоч рахуй, чітко виявилось те, чим живе, що почуває жінка, і те, чого найглибше прагне чоловік. Отже: люди. Отже: люди і я... Спрямованість людського життя й воля вийти на незвичайний шлях...

Ще раз вияснилося: Ліда з людьми. А він, Віктор?!

Спочатку — тільки сколошканий, згодом — ще й звалашений настрої. Віктор сам собі скидався на печального самотника, навіть самовбивцю. А вечір у лісі уподібнився до кам'яних сходів каскадами повз занехаяні сади, повз пожовклі тераси й штурпаччя осінніх клюмб... Туди, аж до мертвих вод, до місячних жмурів над завороженим царством потойбіччя на дні ставка, озера чи моря.

Який смішний його таємний «категоричний імператив» тепер! Його задуми тепер... Його розуміння свого буття на землі, як свіжого пагона на дереві його народу!

Диво: такий непрохідний кордон, такий колючий дріт на межі сусідніх поколінь українців. Світловий контраст на річці вічності. Світ ідей його батьків, — що за віра в «людський поступ», що за народництво й прямолінійний позитивізм і раціоналізм!.. Казкою здавалася їм, якщо не безглуздя, українська держава...

Ну, а Віктор на тлі своєї генерації?! Знову таки зазубень, протиріччя?! Безповітряний простір, самота.

Гармонію віщувала йому чужина?..

Поміттю лягала трава думок. Рівнобіжно спалахувала й згасала розмова про Лідину вірність і про Лідине безвір'я в майбутнє України: плетиво смішно просте й смішно складне. Разом.

Розмова часом замерзала. Віктор вслухався у Лідине мовчання. Чекав. А потім цілував дівчину.

Доглибинно заспокоєна, Ліда й собі цілувала Віктора. І на вухо заперечувала будь-який глузд... своїх нарікань на долю й час. Чим не серйозний, не важливий, не судьбоносний час! До того ж такий відвертий, щирий. Лицар — час: «Іду на вас!» Та й годі. Та й іде.

*

Наступного дня підозріння й примари нещастя, докори сумління дошкуляли глибше, ніж будь-коли досі.

Віктор унікав погляду на Лідю.

Перед обідом прийшла на фабрику пані Шрамм. Через колії не насмілилася. Знайшла шлях попід глухими мурами майстерень, попід каштанами, через труський переїзд, через луки. Нафасовані колесами автомобіля сухарі на дорозі й жовто-зелен-

куваті трави обабіч здалися горожанці вікопомною пригодою: не то Африка, не то Схід.

До чоловікового кабінету заглянула не сорокп'ятилітня дама, а захоплена всім на світі, по вінця щаслива дівчина, наречена.

Збуджена сільським спокоєм і простором, тінню позубленим роздоллям сонця, Люїза Марія в кабінеті зніяковіла, почервоніла плямами: що за вигадки, що за безглуздя розмалювала її фантазія! На якій підставі вона в душі допускала Людвігову зраду? Чому це вона здавна ненавидить незнайому українську чи російську, власне, дівчину?! І картає її...

Пані Шрамм сама собі здалася гідкою. Тепер вона думала про одно: приховати справжню причину свого приїзду, не зрадити своїх ревнощів. Головне: з'ясувати причину такої небезпечної подорожі під бомбами. Які чудернацькі в неї наміри були! Як вона хотіла насамоті поговорити з Віктором Лисенком! Дивацтво, а не забаганки.

Люїза Марія таким любила Людвіга, як він сидів за своїм столом: несусвітня солідність, так і лисніє порядність, доброзичливість до малого й старого, спокій, доглибинне прояснення... і здібність раптом обірвати нитки думок і налитися рожею. Неймовірно викоханий, неймовірно обожнюваний... Як селянин своє поле, так директорова дружина щороку пробирала своїми кістлявими, надиво буряково-синюватими й завжди крижаними пальцями кожну борозонку Людвігового вбрання, до зморщечки знала кожну з його сорочок і цілковито по-дитячому голубила його краватки. Строката грядка чоловікових краваток на внутрішній стінці гардероби була не тільки таємною радістю добрих і невидливих очей Люїзи Марії, а й засекреченим чудом світу.

У кабінеті гостя розсміялася: сонце сліпило очі їй, дмучися, пробувало підтопити в кімнаті скло й метал. Треба, як у дитинстві прикривати очі долонею і виглядати з-під неї, наче з куреня. Жінка навіть запишалася: так Людвіг зрадив і заметушився! Навіть засоромився. А Марія сиділа біля дверей за друкарською машинкою і «вся посміхалася». Сміялася. Зраділа.

Жінка зщулилася від несподіванки: її запевнили, що Віктор Лисенко буде в конторі, а тим часом стіл його, стілець... Віктор побачив пані Шрамм у потилицю, з передпокою, а директора в профіль. Хоч гостя не була вищою за свого чоловіка, проте здавалася вона на щоглу потопленого корабля з обшарпаними вітрилами. Довгов'язя вежа на скраклях-ногах. Вткнута в небо го-стряком головки дзвіниця. Тип постаті? — на худющих ногах непомірно широкий таз. Решта постаті — шийка пляшки.

Коли пані в чорному костюмі, у білій блюзі повернулася й простягла до Віктора довжелезні руки, — годинник, по діловому, на шкіряному паскові, — хвильку можна було бачити її сухенькі груди, схоже на виступ саклі над урвищем і підперте

гострим і прямим носищем горде чоло, ніздрясту шкіру вилиць і щік, водночас неймовірно стриманий і красно-красномовний, ще дівочий і вже навіки зів'ялий рот та два поверхи плетива: пасмами випадало попелясте волосся, фіранками й жировими вузлами висіли зморшки над довгою шиєю. Очі Люїзи Марії — вікна. І канделябри вогнів великої краси. З них марно виглядати на вулицю, в дрібний морок будня.

В очах Люїзи Марії чистота без міри. І безліч гатунків доброти.

Через вінця безсумнівно спантеличених очей цебенів надмір вражень. Помітне було розчарування: Люїза Марія сподівалася узріти в обличчі молодого патріота України дзензелики, спалахи, вогнища чортівської енергії, почути, одним словом, брязкіт зброї... А зустріла моторошну тишу: Віктор не дихав, тільки тамував відчай... Та ще вгинав груди до спини, поміж плечі. Назовні, здалося, світилися тільки обрубки його поглядів. Вдесятеро скручена людина... Чорнобрив, молодик, власне, ще юнак, виглядав з себе, як з ями! Ані гордості, ані надприродньої сили.

В очі не впало нічого надзвичайного. Загалом: не той Віктор! Не з Людвігових листів!

Директор Шрамм не зводив з дружини очей. І з Віктора. Не було в конторі для нього ні захопленої подіями Ліди, ні червоного від збентеження Льюки. Шрамм спостерігав гостро, здавав собі справу з усього, все розумів, а проте заплутався.

Маскуючи своє розчарування й зніяковілість, Люїза Марія непомітно опинилася в полоні у молодого чоловіка і через півгодини вже не знала, ні чим вона щойно була розчарована, ні чим він тепер вразив її. Була це душевна тонкість? Розумова зрілість? Потужна моральна зрячість? Братерська доброзичливість? Всерозуміння? Дотепність? Оголеність нервів? Здібність перетілюватися?

Які вони різні! І як багато в них спільного! Може зовсім не багато, та зате в самій основі?!

*

Готуючись до зустрічі гостей, — трьох Петрових, Ліди й Віктора — Людвіг Шрамм паленів від задоволення й, разом з тим, від хвилювання. Говорив з дружиною, насправжки захопленою й смішно перенапруженою, говорив ще з кимось, здається, з самим собою. Ні, за себе і ще за третью.

Надто строката сукня, браслет замість годинника на ремінці, туфлі на високих корках перебільшували жінчин вік і підкреслювали її хворблиту худорлявість. Сороклітня бабуся! Ранило це його, Людвіга Шрамма, самолюбство? Хвилювало? Було байдуже? Байдужість із шпаринкою, просвітом? Була це підстава для виправдання...?

Обоє, і Людвіг, і Люїза Марія, любили дарувати книги. І любили в собі цю любов: як молодість і як східці до раю. Господар

навстоячки розглядав на столі Шпенглера «Занепад Заходу», двотомник, що його привезла дружина для Віктора.

Що то за солідність! Суперобкладинка, чорна, з білими написами на цілу сторінку, обкладинка чорна, з витисненим в три рядки золотом: С. Н. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, Muenchen, 1923... Боже, Боже! В ті роки він прочитав ці томи. Загалом кажучи, яка почесна роля припадає в молодості читанню! Життя, а зразу за ним — читання. Просто неймовірно. Читання, як термометр, ні, як пірометр... Томи ще й досі незаймані! Можна сказати: неторкнені... Ні в доброму, ні в злому. Яка різна доля книжок-речей: як людей. Одну з них зачитують, зітруть на порох, іншу чекає тільки забуття. Не варто було друкувати.

В молодості Шрамм впереміжку хапався то за Ніцше, то за Шпенглера, то за Маркса. За все з надією, за все без покликання. Метою життя директорового була, напевне, — зірка. Крокуй до неї чи не крокуй — однаково.

Люїза Марія сподівалася, що на каву прийде з Лідєю їй цілком незнайомий, Віктор-третій або четвертий. З Людвігових листів.

33

Мікрофільм. А на ньому незнайома Люїзі Марії половина Європи.

Від несподіванок репалися яблука очей. Такі дивні люди, характери, такі звички, поведження... Заплутані відносини між гістьми.

Марія й Віктор неписані правила західнього кодексу ввічливості проілюстрували чисто російською відвертістю й типово українською простотою.

Цілий вечір тарахкотіли такі громи! Сліпили очі блискавки.

Господиня тремтіла від збудження: в чотирьох стінах кімнати з зеленою канапою, клишоногим столиком перед нею, трьома стільцями з кухні, з кріслом, ліжком і дзеркальною шафою зяяли такі прірви! Бездонні ущелини посеред столу, посеред канапи, посеред туркестанського килима. І самі лише вогняні мости поміж гістьми.

Отетеріла Люїза Марія і навіть цілком обізнаний з Україною Людвіг Шрамм. Вийшло дуже цікаво: з якого боку не смикали вузлище людської ворожнечі. Географія з історією. Мовознавство з астрономією, в лапках: відцентрово запущені планети найекзотичніших культур і мовних родин у петербурзько-московській державі...

Петро Петрович кричав, по-російському звичайно, що Віктор

його не дивує, українських студентів він знає ще з Петербурзького технологічного інституту, новина для нього тільки та, що до України, крім народних учителів і дячків, пристали ще й напівграмотні, отже неграмотні, учениці... Ліда раптом зовсім збезуміла. Сам Петров поймався багряними плямами. У руках дрижав срібний портсигар. У Ліди очі повилазили з лоба. У Петра Петровича на губах збилися в купу кілька словників слів. Мов на пожарищі, Шрамм червонів, жовтів, білів. Терпіти не міг хаосу, безладдя. Та як заспокоїти корчі Петрова, як укоськати Ліду, як напоїти валеріянкою гістеричну Марію?!

З чого й коли почався спір? Уже давно він розумів тільки одно слово в усіх можливих відмінах: Україна. А спочатку гості нудьгували, товариство не клеїлося.

Віктор, як мишка, сидів на канапі й розглядав Шпенглера на колінах. Ліда допомагала на кухні. Понував іконописцеві Петро Петрович. Слухаючи німецьку мову батька, — намагався обізватися до господині, — неймовірним зусиллям волі стримувала регіт Марія. Пані Петровій, жінці в чорному вбранні з кремовим ковнірцем, бракувало голосу. Вона кілька разів нагиналася до доньки, кілька разів караїмські черешні намірювалися попрохати Ліду... Та біля неї сидів Віктор: заради домашнього споккою ліпше було до нього не звертатися. Не треба дратувати чоловіка. Страшно було його люті й нападу хвороби.

Україну згадала Люїза Марія. Зірвав з тихої пристрасти клятий Віктор Лисенко... Усе б обійшлося тихо, мирно і... вчасно!

Віктор сміявся! З почуттям безмірної переваги і характеру й розуму! Мефістофель! А як побоевище стало дурним, беззмістовним, Віктор сів на канапу до дам. Децю заспокоїв Люїзу Марію. Відвернув увагу від гамору, наче грів їй пальці.

— Неймовірно, неймовірно! У валізі тарабанити «Занепад Заходу» через усю Німеччину!

— У мене м'язисті руки!

— Руки у вас беручкі, але й ніжні... Плямисті, як щоки дитини...

Люїза Марія серйозно прагнула вияснити факт, чи молодий чоловік, дійсно, сьогодні вперше покуштував справжньої кави. Допитувалася так настирливо, що Віктор навмисне уникнув односточної відповіді:

— Чай, чай розповсюджений напій на Україні!

З господарями прощалися біля дверей мешкання. У своєму найпараднішому вбранні, огрядний і розпалений, Людвіг Шрамм посміхався до кожного з гостей і злегка кланявся. Петрову подав капелюха. У цей вечір він усвідомив міру своєї втоми й силу свого бажання забути прожиті на Україні роки. Згадка про мирні часи, про молодість, про минуле оточила його, мов зеле-

ними горбами. Свідомість дівочої чистоти... Люїзи Марії й розбещености Марії Петрової виринала з туману вражень; Вогняна Земля.

Який огидний театр! Адже сьогодні він демонстрував дружині свою безневинність. Запросив оцю компанію у свідки... Щоб Люїза Марія навіть не запитала про Петрову. Ну, а як бути з Марією? Ні з нею вже, ні без неї!..

Найдивніше, що Шрамм ладен був простити безладність вчора Ліді, Марії й Петру Петровичу, але в жодному разі... цілком пристойному гостю й невтомному співбесідникові — Лисенкові. Надто сильно, до страхіття глибоко засіла в директорові антипатія... до Вікторової батьківщини, власне, до кола проблем України? До Віктора як особи? У ньому несхибно відчувалася загадкова спрямованість волі й розуму, навіть виїнятковість долі й можливість загроз — політичних? — і неприємностей.

Часом Шрамма проймали дивні передчуття. Найрізноманітніші, проте, виявлялося, одного порядку й пересипані острахом. Незалежно від них Людвіг усвідомлював, що він уже втомився від... присутности надто світляної совісти молодого чоловіка й від надто напруженого й жадібного розуму... Треба було іншого: перепочинку, а, може, й просто спочинку. Вицвіли переконання, зрадили надії.

А Віктор і наснажував, і збуджував, і втомлював без міри.

Спрага звільнення наростала повинню. Давалося взнаки, опановувало нетерпіння.

Мадам стояла поруч. У світлих пасмах її тонюсіньких кучерів пробивалася сивина. Загалом вона скидалася на мокру й скуйовджену паву. Попрошталася з навіженим Петром Петровичем, з потайною, наче несповна життя, караїмкою чи татаркою (Петровою, з недошкульною і цупкою по суті Марією, з Лідєю, Віктором. Ліда? У ній нічого не вабило Люїзу Марію. Свіжість, пишність тіла. Рішуче ув'язане й гребнями наколите плетиво кіс. Ледь-ледь підпечених, піщаних. Та ще пристрасть понад глузд. Віктор? Сімсот років дружби, відвічний супутник. Споріднення душ всупереч історії й географії. Віктор — зацікавлення на ціле життя. Що з того, що Україна — це тільки європейська Африка! Віктор і є свідком від здоланих, забутих чи зраджених...

Люїза Марія інстинктивно відверталася не тільки від непосильних завдань, а й від плісняви, мороку й гнилі в льохах людської природи. Багатьом родичам і знайомим її легковажність, нахил до захоплення, її безрозсудність, її віра, найбільше недоторкнута людським примірянням до ймовірности й дійсности, сиділи в печінках. Дратували. Всіх їх втихомирювала, привертала до Люїзи Марії прихильність, принаймні поблажливість, її анекдотична забудькуватість. Незлобивість. Як часто її байдужість

несподівано розв'язувала заплутані задачі, родинні неполадки. У найважливішому Люїза Марія найлегше поступалася.

Несповна розуміла механіку життя? Щасливий характер? Доля?

Насамоті Люїза Марія передчувала неприємності з Людвігом. Може просто — його нелюбов. Зблизька вона не вгледіла в житті свого чоловіка нічого ні надзвичайного, ні підозрілого. Навпаки. Людвіг так втомився! Так дався йому взнаки Схід!

Марія поглядала на неї весело. І червоніла від задоволення. Пустувала.

А звідки взялися у неї заміри говорити про чоловіка й Марію з Віктором? Вона мала намір вразити «філософа» знаннями й придобрити Шпенглером... Така нищість! Як неймовірно тяжко...

Кортіло дризнатися в гріхах, вимолити у зганьбленого в думці зрозуміння й прощення.

Та після прощання з гістьми плян Люїзи Марії несподівано зів'яв. Влягаючись поруч дружини, Людвіг з таким роздратуванням, з такою гіркотою заговорив про Віктора. І погасив жарівку під золотим абажуром. Людвіг сердився і навіть гидував, лютував.

Навіщо в такому випадкові треба було влаштувати каву? Навіщо в такому разі домовилися про спільну прогулянку в неділю? !

34

Ранком Люїза Марія і Людвіг Шрамм перед прогулянкою зайшли познайомитися з Алісою Оттівною, гукнули Ліду в вікно.

Так подобалося ім'я й побатькові: Аліса Оттівна! Стільки барв замайоріло. Росія промайнула, заблищала.

Гостя, одягнута в дорожнє сіре вбрання, в монументальних, як голландські дерев'яки, туфлях, умлівала біля бабусі. Весело пирскав директор: самому приємно, що лінія на триста років наперед відпрасованого вбрання така бездоганна, що парадні черевики не знали, куди дітися й що втяти, — так виблискував ранок, що вогнями нічного міста світилася свіжа краватка, що надушені скроні, червона шия й рожеві щоки ладні були луснути, що так маніжилися й наскрізь світилися плекані руки.

Накрохмалений ковнір Люїзи Марії був перехоплений костюною брошкою: нагадав молодість. Струнка медсестра, польовий шпиталь. І перші зустрічі.

Вікторові двері відчинила полька. Облеслива, солодка печериця. І сьогодні пахла вона свічками, ладаном, костьолом? Рахманна спідниця в незчисленних фалдах і синенька, коротесенька, з обрізка, блюза, і делікатні руки, і несподівано завзята й бо-

йова голівка . . . ну, чисто музей! Разом з тим — спогад: селянки й містечкові баби . . . Все знайомі, якщо навіть і незнайомі, по статі з ненаписаної книжки про дитинство на Україні.

Настрій у кімнаті був, немов гори: де пусто, а де густо. В Аліси Оттвіни удавано бадьорий, задьористий. Переборщений у всьому: Люїза Марія. Тільки Віктора вона цуралася, хоч заново знайомитися . . . Задоволений погодою й перебігом візити — у Шрамма. Щасливо шкірила зубища, до несмаку підлещувала на всі боки, нагально з гістьми погоджувалася й нагально з ними обурювалася Ліда Панченко.

Які чужі! — Вогнем блиснула істина: та він, Віктор, змарнував весну, домарнував літо.

Навизоріт була це думка про писання як діло і навіть виправдання життя, як шлях до самовдосконалення, як точило душі. В дальшому пляні, вона сягала ідей про українську літературну армію й про світову оркестру письменства.

. . . Промайне ще кілька місяців, рік, і над Європою запанує тиша. Повернуться солдати до родин. Зійде будень. Та не на Україні: у нас війна продовжуватиметься не те що до цілковитої поразки, а до викорінення мови й нації або до перемоги, визволення. У нас війна понад усі відомі на світі війни, революція понад революції плянети.

Віктор прагнув життя своє провоювати. Щоб крізь горно східсонця лебедем впливав творчий день у його вікні над цвинтарями й парками, над дахами західніх міст. Щоб за своїм столом він командував полками українських слів.

Атмосфера в кімнаті густа, липкувата, фальшиво солодка. А над оболонню ріки, біля хвіртки гурт без намови звернув до Висли, маялися, аж лопотіли в опаловому просторі понад серпневою линьбою й пилом стрічки і пасма ранкової свіжості.

Для Люїзи Марії незнайомим світом була Висла: сріблом облямовані дзеркальні сходи ріки, дворядовий гребінь посадок і ромби, рівнобіжники, трикутники, кола та вензелі чагарників, за містом — горби, ледве не гори, над залаганою гудроном дорогою сірі й брунатні шалі урвищ з-під зелених шапок височини, поля свіжих пеньків унизу й поміст комелем до шляху стягнутих ялин і сосен, валування собак на хуторі за просікою, торохтіння порожнього воза й роздумний біг мізерних конячок вздовж рясного узлісся. Справжній світ.

Зрідка Віктор і Люїза Марія зупинялися й чекали на Лїду й Людвіга. Проте говорилося краще насамоті: цікавість розмови була в оберненій пропорції до віддалі між парами. Київська білявка й солідно-доброзичливий, наче намальований для реклями, директор уміли будувати розмову з подвійним дном і з таємними закомірками: давні знайомі, стара приязнь. Найсолодше було не обмовитися й словом про головне. За пів дня. Найприємніше бу-

ло зрідка глянути в несподівану просіку посеред лісу слів й узріти в ній гру світла й тіні... Невиразність, непевність згоди чи обіцянки до нестями радувала душі. Аж колупала дихання. Так цікаво було при тому вдало, граціозно губити, підкидати один одному, посмішки. Їх треба було припасувати до влучних слів і до невимовно сміливих думок.

В останню мить Шрамм утримався й не поділився з дівчиною новиною: уже у вересні він очолить будівництво нової фабрики на Райні. Отже промовчав також про можливість для неї зібрати рештки родини на самому заході Німеччини. Здогадався, що не треба настрій дівчини псувати думкою про наминучість великих пертурбацій. Втечу на захід можна буде підготувати і без її відома й пізніше, згодом, це раз, подруге, виринуло б питання про Лисенків. Віктору найкраще буде під Ляйпцігом... Але операцію треба провести безболісно і по-приятельськи просто. Пісня це буде без слів. У Людвіга Шрамма з'явилася думка і про сміливий, рішучий наступ. Ще сьогодні. Задихаючись, він уявляв собі Лідині пальці у своїх руках, поцілунок на галявині... Проте несамохіть почав розраховувати: дітям треба напевно та ще і з запасом! Треба насолоджуватися грою.

У Віктора під носом? Марія?..

Чад чоловікового авторитету прогулянка розвіяла швидко. Їй закортіло незалежності судження про людей. Допитливо, навіть запобігливо глянули ситцеві очі Люїзи Марії на Віктора. Запитала, мовчки, чи дуже заболіла в нього душа, чи закипіла в серці зневага, чи надулося вітрилом обурення. Раптом її добра посмішка розпливлася на пів обличчя. За свою зраду жінка ладна була заплатити пересадною відвертістю, бездонною щирістю.

А ще Віктор помітив і її бліду та недокровну хитрість: до щирости вона прираховувала й запитання про характер відносин між Шраммом і Марією Петровою. Навіть вийняла з важкої, як чобіт, і такої ж неуковерзної торбинки — свиняча шкіра плюс бронзові кільця! --- анонімний лист. Та для Віктора була це наперед обдумана справа:

— Анонімний лист? На анонімних листах людство практикується в мистецтві писання! Адже ви прожили з чоловіком стільки років... Ви його ліпше знаєте. Ні, справді, ви не маєте довір'я до свого чоловіка?!

І відмовився взяти листа до рук. Відмовився й слухати його. Не став і заспокоювати жінку... брехнею.

— Яка я щаслива! Мені соромно самої себе, а я щаслива...

Віктор не став ні уточнювати, ні тлумачити своїх слів. Так найкраще. Чи розлучатися старим? Труїтися, стрілятися, ридати?!

Люїза Марія розкрила свою вкладисту торбинку й уміло всунула лист поміж папери, згідно з форматом, як у картотеку. — Що за вражаючий порядок! Не повірилося, що речі лежать, дій-

сно, без ярличків, що німкеня обійшлася без нумерування й реєстру.

Пальці її кістлявої руки здалися схожими на барабан машини. Частиною машини була й паща торбинки — рясні й глибокі зморшки, як молочай жовтого міха... Машини?! А, може, додаток до людини! Людина як згусток сірих і білих, рожевих, синюватих тканин... Які бездоганно чіткі в ній зони раціонального й смуги суто практичних властивостей, які глибокі плавні в ній, нетрі таємних нахилів і прихованих цілей, які стрімкі течії вродженої доброти й нестримного захоплення, фосфоресценція полів чистої барви і неймовірних відтінків нікому не знаних сполук і мішанин!

Розмовляючи з Люїзою Марією, Віктор ще додумував свої болячки: досліджував враження, згадки від позавчорашнього побачення з Лідою в лісі. Він розпинав їх під шкельцем мікроскопа, він членував їх... Висновки формулював точно й безжально.

Опівночі відкрита йому, пошепки й на вухо, таємниця пройняла молодого чоловіка до п'ят! Та він не знав Ліди... Яка обізнаність! І звідки!

Віктор навіть на піснув, не зрадив... Шок не залишив по собі ані сліду, ані слова. Навпаки. Шок породив не так відразу до дівчини, як свідомість нероздільності сплаву «я» і «ти». Зразу він не подумав про поразку — перемогу. Рука його на Лідиному горлі перетнула цюрки поту, потім зустріла по дорозі холодний горб груді, зібганий під сорочкою бік живота.

Сьогодні Ліда тріумфувала: жодних загроз, ніяких турбот. Але це не кінець усьому, а початок.

Віктор згубився серед здогадів і передбачень.

На вулиці Ліда шепнула йому про свою, про їхню радість. І зиркнула на молодого чоловіка... переможно! «Бач, усі розрахунки справилися.»

У її погляді була не тільки радість з приводу визволення з єгипетської неволі. Було в ньому пореконання, що тепер, нарешті, почнеться їхнє справжнє життя! Цим ранком вона почувала себе такою дозрілою, такою досвідченою!

Інакше думав Віктор. Не навчені обоє вони вже? Що в них насправді на серці, що в головах?! Надто багато чи надто мало вже їм надвислянських хащів і шлезьких лісів! !

*

Люїза Марія помилилася. Напередодні від'їзду їй не довелося завойовувати заново. Не треба було миритися. Молодий українець навіть полюбувався вірністю дружини: вона така ж гарна, як і самостійність характеру... А демонстрація розриву з ним — у Лідиній хаті й на початковій прогулянки — розвеселила його в душі. Було в ній багато дитячого: дитяче в дорослій людині...

Пожвавлення настало, як заговорили про... розмову. Так, про самовідкриття й загрозу «мітотворчості» при тому, фальшу під час надхненного обміну словами, образами й ще не згармонізованими думками. Мова зайшла й про обмін писемний. Висловлюючись, людина часто наштовхується на цілі скрині своїх власних скарбів, своїх власних ідей і життєвих висновків. Який переляк тоді опановує її! Що за чужина відкривається в собі самому! Тоді нашвидку перемальовується і нашвидку переусвідомлюється автопортрет...

Віктор розповів про свої спроби реставрації згалих під час записування думок, про мовні штампи: речення-тупаки, речення-гвалтівники, речення-вбивці... Довго читав лекцію про образність, про метафоричність мови поезії, про мову — «я» нації, про долю мов і з ними пов'язану історичність самих народів.

Засмутила Люїзу Марію не так смертність народів і мов. Засмутила її... надія молодого, юного ще українця знайти своє щастя там, де звичайно люди його гублять: насамоті, на чужині. В неї потемніло в очах. Мить вона пробувала зійти із стежки в канаву. А потім їй захотілося піти й завалити ліс. Вголос заперечувати — їй забракло перцю. Злякалася: непродуманий терен.

У понеділок, о другій після обіду, Віктор зустрів пані Шрамм на станційній платформі в Катовицях. А попрощався з нею рівно о п'ятій — у вагоні швидкого потяга на Дрезден-Ляйпціг.

35

Як щоразу біля цього порогу, Ясінський розправив плечі, помірно випнув курячі груди, помацав краватку й постукав у двері, зайшов. Полковник Віник, стурбований, розпечений, сидів за своїм бюро. Саме гасив цигарку. Збоку, щільно біля столу: Віктор Лисенко. Наче вогнище, обсіли череп'яну попільничку з України. На всю кімнату билося серце оповідача. Земляки цигаркою закушували гіркий сон про кетяги вогню в полтавських степах, про підпалені німцями села й міста Полтавщини, про переправу через Дніпро біля Кременчука. Розмова, мов розпатланий козак, стрімголов рвалася в ніч. Було їй не до свічечок надії.

З полковником Ясінський привітався по-військовому. Вікторові, як ніколи досі, як ніколи потім, простягнув руки. Саме погасла цигарка, погасла остання іскра розмови. До звичайного серед кімнати сонця призвичаювалися очі слухача й оповідача.

В пам'яті, в уяві Ясінський з'являвся перед Віктором як не в поїзді або на станції, то перед бляшаною колонкою картотеки або посеред синьої нори крізь барак. Проте дійсно прекрасним був він, — наче на команду «струнко!» — зімлівши перед полковни-

ком. Сіре обличчя із скісно обрізаною нашивкою вусиків, звичайно, нагадувало присмерк у кімнаті й вечір надворі. А зараз раптом спалахнули вогні: кімната за кімнатою, вікно за вікном. Від підвала до горища... Перед зачудованим Віктором не недоук, як і він сам, а галицький королевич, король галицький! І, звичайно, не домівка емігрантів, а верстові коридори академії чи палаців...

Ясінському подобалося, що полковник... полтавець: саме добра доза романтики.

Увечорі Віктор з Ясінським прибули до Бельска. Дорога здалася іграшкою: коротша за трамвайний маршрут. Розмови почленували то ледь помітні, то чіткі цезури залізничних станцій. Товариші споглядали, як сонце раптом пірнуло за обрій, як почорніли поля золотої й багряної соломи... Вечір обліпив синцями застоїні околиці довкруги пустих і безпомічних станцій. Тільки на одній з них раптом зняли колотнечу чоботи: вантажилося з'єднання жандармерії.

У Бельску попрощалися. Мов назавжди. Ясінський не хотів чути про пізню годину й відпочинок: залишився з Віктором до тешенського потяга. Настрій був не так солоний, як солодкий. Досвід людський обережно-обережно натякав на неповторність, на одноразовість такої зустрічі, такої щирої й цільної. — Радіючи почуття друзів обіймалися, природньо збігалися думки.

Наїжився Ясінський уже насамоті: що за чортовиння! Та чим мені Лисенко такий близький! Ближчий за дружину й доньку?! Та чи мені не вдалося родинне життя? Холодно мені вдома, байдуже?!

По дорозі до Грюнбергу, в пустому купе, Віктор спостерігав, як, виблискуючи, двоїлися, троїлися, розгалужувалися його мислі.

Ясінський — окраєць суходолу на тлі небес. Ясінський — тільки приклад «рідности», тільки заохота шукати споконвічно близького, принада. Ясінський — це запитання: чому найприхованіше роздратування з'являлося у Вікторовій уяві в асисті згадок про гнилий рот і морквяні губи товариша, про його довгоногого, довгов'язу постать, про мізерні кісточки його голови і про попелясту шкіру його обличчя, риженьке, мляве й рідке волосся?! ... Інакше кажучи: чому німечний приятель часом здавався йому по-своєму привабливим, а сьогодні навіть чарівним?! Коли, яким і чому?!

Проблема тут складна: одноцільність «світляного поля» і для розуму, і для краси, і для добра, і для правди. Отже: розум і краса, добро й краса, правда й краса — одно?! Ні, звичайно. І: так, звичайно.

Віктор засміявся. Встав з лави й протягнувся. Якщо сьогодні він вирішить кілька таких проблем, то про віщо думатиме він завтра?

Квитки на станційних дверях відібрав знайомий залізничник, балакучий медяник з золотим зубом, пикате вайло. В коридорі кинувся розцілювати Вікторове взуття й дертися на коліна, на руки чорненький песик, цуценя з білою плямою на пів вуха і довкола ока. Сонна дівчина схопила ремінець утікача, проте не заважала знайомству. За ґратами каси нудьгувала над зачитаною книжкою Божена.

— Добрий вечір! — шепнув Віктор по-чеському.

І дівчина, і молодий чоловік пирснули зо сміху. Дві пари очей довго спостерігали, як під чавуновою сіткою каси вовтузилися руки. Божена хотіла приголубити Вікторову руку, а Вікторові пальці не піддавалися, прагнули підібгати, накрити білу ручку Божени.

— Іронія, жарт: ви в кімнаті за ґратами, як арештована. А я, арештований, як на волі...

— Воно все ще не так зле, як ви розмальовуєте, все ще вляжеться.

Божена нагадувала Любу Левінсон. Але Божена ніжна. У Божени тендітна рука. Вужча кістка.

Отже: школа, Ляля Сорокіна, сусідка, і Люба Левінсон, Полтава... Дзеркало попід хвіртку, попід хату, до дверей. У ньому день і сизі, чорні, сині тіні містечка над Вислою, двічі нанизана на головки каштанів вулиця над колією залізниці. В ньому широкі простори і глибокий час.

Крок через поріг Лисенкової кімнати — і Віктор провалився на дно ущелини, в кубло гримучих потоків. Неба над головою — шрам.

*

Родину налякала мовчанка. Віктор замовк. Як сліпий, усівся на подушку, відкинув подушку і таки сів під бильце свого ліжка. І мама, і тато, і брат вічність дивилися на нього, мовчки питали: що ж ти думаєш? що ж тобі привидилося? загинемо? смерть?

Тим часом Віктор згадав бадьорий ранок у потязі. Отаке засліплення душі соняшним роздоллям! Отака чистота небес і первозданна свіжість на землі. Отака незалежність марилася, отака свобода! Вздрівалися чудові нісенітниці.

Віктор міркував над цим засліпленням. Над дійсним чи уявним зв'язком нещастя, кінцем родинного спокою і блиском останнього дня: братання з земляками у Катовицях і Бельську, нерозлучне верзіння від східсонця до півночі, рожеві розмови, розжарене серце. Досі гаразд було з родиною, а сповнені дрібниць дні перепадали різні. Тепер провалилося вістря! Що з того, що блиснули склом удачі на периферії!

Лишилося не впасти духом. А втім, хай буде, що буде!

Доведеться за порядком розчищати Авгіюві стайні. Просто: закопати падло й забути.

Це — не смерть нам. Це навіть не хвороба. Це — наука. Це передмова, вступна лекція, звичайно. Не треба боятися.

Згодом він додав:

— Безрукому треба відламати руку, другу, розуміється. Останню. Та не можна. Ні, навіть не треба: дурник... У голові в дяді пусто, хочеться битися. А ми посеред дороги до Німеччини, на Захід. Не треба з ними битися! Ну, хамло! Але погода ця ненадовго. Розійдемося ми з Шредером назавжди.

Сумніву не було ні на йоту: це діло Петрова. Не виключено, що й доктора Іконнікова, Сонова. Власне, виконання «орловське». Для Лисенків тепер найголовніше, що казан варення... не встиг за подіями й тріснув не в татове чергування. Дикі обвинувачення «президента України» в шкідництві тільки підтверджують пляни теплої компанії. Проте потонути найлегше в тому варенні Петрову з Соновим! Пастка сама добра для них. Варення, можна сказати, на власну голову!

Петров не дарма молив маму, щоб тато посторожив фабрику ще одну ніч, а потім хоч на два тижні до ліжка, під догляд Всеволода Георгійовича... Тому ж він так і попрощався з упертою полтавкою. Щастя також, що мама відмовилася шукати батькові замину наніч.

Віктор не сумнівався, що Шрамм у цю історію не заплутаний. І що він не використовує її.

Проте події турбували. У півсні снувалися думки про поліцію, допити, про арешт і концентрак. Після півночі мама змела докупі решту крихот неймовірного дня. Наче фільм проглянула... Петров говорив з нею влєсливо, а після розмови погнався за нею, навіжений. Вона вискочила з коридора у флігелі й грюкнула дверима. Батько заново розмалював небачену сцену в конторі: як однорукий Шредер вскочив розправитися не то з Віктором, не то з Льокою. Білі губи, білі очі. Чорний рукав під ремінець. Схопив Льоку за комірець сорочки, зімняв краватку. На підлогу впав гудзик і другий, покотилися.

Ліда кинулася за Шраммом. Вискочила в контору налякана Марія.

Льока відразу пішов додому. Сходив до аптеки за ліками для батька. В обід, наплакавшись, наридавшись за своїм столом, Ліда побігла до Лисенків. Погмоніла з хворим, але проговорила про події на фабриці, зокрема, про Шредерів вибрик.

Тато схопився з ліжка в білизні, тремтів, втратив від люті голову. А коли його уклали до ліжка назад, відвернувся до стіни й плакав від безсилля й образи. Льока мовчки підсів до нього й гладив йому плече, голову й руки.

Батько не вимовив ні слова. Не попрощався з Лідою. Лежав

такий маленький, як дитина, як підліток. Тільки що клинець чорно-брунатної борідки з сивиною, тільки що вив'ялені тютюном вуса на губи. Прагнув знайти холодний окраєць подушки для щоки і замкнути дочервона натерті очі. Місця шукав для перележаної руки.

Погасили світло, а хоч вставай.

Як чекали на Віктора!

36

На варті біля дверей стояв глечик молока. Льока підняв його з підлоги й відніс мамі до хати. Віктор з коридору угледів на кухні пані Ванду. Знадвору зайшов господар, розхристаний дід. Тільки що лисий, — ведмідь. В один голос запитали про батька.

— Нічого, так от буває, а згодом знову відпустить, — страховисько заходився мацати свій гарбуз поза вухами, глянув на Віктора, на Льоку ніяково, розгублено. — Років десять ще поживе, а там видно буде...

Як глянула на чоловіка пані Ванда! А брати не сердилися: такий зрозумілий селянський звичай висловлювати співчуття. Такий типовий.

По дорозі до фабрики мовчали.

Льока не наважився попросити брата... Не намілився заговорити про свій страх, що цей день, оцей ось білий, та може закінчитися трагічно. Навіть — початися...

Найпотаємніше бажання в нього — заглянути на десять, на дванадцять годин у майбутнє. Але не сказав ані слова: побоявся бурі. Стримався.

А буря вляглася ще перед світанком. За ніч Віктор розгромив супротивників і ворогів до ноги. Лишилося від них лахміттячко. Та ще, наче чорні бинди на свіжих могилах, знайомі імена. Він розправився над кожним з компанії, над усіма. Та в сумі... погром вийшов схожим на небуття. Карб неймовірності на занадто досконалії помсті... Навіть уві сні виринало — і не тонуло! — бажання тільки захистити батька й провчити Шредера за наругу над братом, а зате решту обставин на цьому грішному світі і в цьому світкові, в краплинці над Вислою... спокійно залишити в спокої. У споконвічному річищі. Хай здуру піддається «загадковій російській душі» ганчірка Шрамм! Хай далі коверзує на світі Петро Петрович Петров! Хай снує свою марудну пісеньку Сонов! Адже це все піщинки, сіризна, та ще у брудних помацках, плянетарної системи, світової атмосфери.

Морок ночі проймала думка, що справжнє життя не піддається спрощенню. Мова може бути тільки про льокалізування

життєвого завдання. От зараз треба оборонити родину, відбитися від дурної напасти. Добре, що дурної, що безпідставної. А в цілковитій відповідності до цього — треба турбуватися виключно долею власного народу, України... Серед гарячого потоку лави й вогню дивацтвом здалося всяке всесвітянство. Всі переваги, марилося, були по боці «синиці в жмені». До самого світання.

А день справді таїв у собі непередбачені можливості. Порубаний або й розв'язаний вузлик дня обіцяв тільки неприємності. Може найпевніше — шворку дороги...

Вранці Віктора турбували виключно Шраммові натяки на Саксонію. На бажаність переїзду Лисенків углиб Німеччини. Загрозу ув'язнення й знищення Віктор охоче парував з фантазією, проте даремне і навіть цілком: на полотні душі не вдалося перехопити ані тіні щирого страху, ані зав'язку трагедії. Не було й радісного передчуття. Мур!

Посередині ввігнутий цементовий живіт фабричного передпокою нагадував підметений підвал або льох. Зате в конторі сонце позганяло тіні поза меблі й піч. Килимками простелилося до дверей. Зустрічало. Небуденно підтягнув нашорошені плечі писемний стіл. Так скучив? Чи зібрався відвернутися, розпрощатися на віки вічні?!

Віктор не збагнув ні несподівано захисних, панцерних обіймів, ні багатозначности Лідиною поцілунку. Було це все спробою оборонити його від бурі чи благословенням перед боєм? Було це заклинання? Була це віра в перемогу чи тільки запорука її вірности довіку?

Директор Людвіг Шрамм прийшов на фабрику раніше звичайного. Портфель поклав на ліве крило стола й наказав Марії, несподівано офіційно, покликати Віктора Лисенка. Дівчину взяли смішки. Разом з тим вона затремтіла від задоволення: нарешті, розумника поставлять на належне йому місце... Може йому сьогодні коліном... Лети!

Двогодинна розмова розпочалася несподівано рано і взагалі несподівано. Марія підкреслено дружньо привіталася з Лідєю й Льюкою: адже їхнє діло «сторона»! Віктора прострелила... й зразу погасила погляд: «Заходь!».

Молодий чоловік черкнув сірником по чорній сірці й запалив цигарку, але не пішов до дверей. Примусив красуню поступитися й глянув крізь вікно на лисину подвір'я, на вигорілу й галявинами ще зелену траву попід цементовими шибеницями паркана, на погнуті борозди картопель.

Ніяк вирватися, це раз. Подруге, поразка й виїзд до Німеччини, за наявних умов, може стати порятунком родини... Все можливо. Та гірка свідомість становища: наче риба в крошні, наче горшки на п'ястрині! А пастки які розставлено! Як уміло й здавна нацьковано наївняків! Наївняків?

Через три хвилини до Ліди й Льюки, в кімнату, повернулося вже спокійне обличчя: Віктор востаннє перед іспитом повторив «правила арифметики» і перебрав у пам'яті свої основні наміри. Через три хвилини поміж столами пройшла інша людина. Пройшла мовчки: кожне слово було вже наприпоні. Права на обличчі і — перевага над будь-яким союзом ворожих сил і засобів. Непереможність.

Віктора не понаумиш! Не зв'яжеш його уживками, не пустиш під гору кумильгом!

*

У ясному кабінеті директор справжнє слідство, допит.

Вікторові думки в першу мить прошили цілі смуги, цілі поля вражень. Кинулися за обрій. Та голова його раптом уподібнилася до залізничної станції: злякалася таких забігань, і семафори заперли потяги, ешелюни помислів. Що з того, що Марія так заквітчана цікавістю? Вона зиркнула на нього без зла, не кольнула. Глянула радше насмішкувато: «Ану, Вікторе, викрутиш з моєї пастки й на цей раз!» Уже в кабінеті Віктор мимоволі кинувся домальовувати її портрет: справді, очі, як шпанка!.. Такий тонісінький бантик губочок. Не рахманний, не добрий. Проріз умілий, проступ крови, рожевої, рівний. Обтягнутий кримською шкіркою хребець носика. Шия-красуня, вугласті плечі. Дуже немилосердний суд запримітив тільки дві вади: присадкуватий стан, децю розмазані лінії ніг.

З такою жінкою найлегше... цілий вік промучитися. Троянда в колючках; мозаїка дорогоцінних камінчиків у вінкові зубів-гострячків, ікл; флегма, одноразово шгучна й природна, й випари ціянію над нею... Чорні очі, білий відблиск: то хвилька солодкої зваби, то раптом уздріється в них череп і кістки навхрест, піратський прапор!

Що з того, що Іван Іванович, як гострий, хоч пощерблений, кишеньковий ніжик? Так звали його росіяни на фірмі й досі. Навіть в'їдистий гірчичник Петров, і цербер, морда цеберкою, Сонов, і напівведмедик, напівлис Маруда лікар Іконніков.

«Іван Іванович» звичайно розпливався маслом, розливався сметанкою, як чув райське звернення. Русофілство німецьких панів відоме. А це вже пішло й... отаких грибків, отакого намулу.

Віктор звертався до нього лише «Герр Шредер». І мав його за скельку, за каменюку, за злого ченчика, за діжку з порохом, за гострячка, кривоногого каліку-хлопчика.

Вночі Віктор довго прововтузився з Шредером. Дозволив собі не скупитися на слова й махати руками. А підрахунок виявився однозначним: марні і словесні герці, і помста. Нічого не виходить, крім самоприниження. Розумно — берегти чистоту сумління й духову енергію. У житті треба обходитися без ворогування. Такого рівня, розуміється.

Про вчорашній вчинок Шредера побіжно згадав тільки Віктор:

— Ми з вами вже давні співробітники — і раптом така грубість! Ну, а крім того, наша фірма досі уникала не тільки мордобою, а навіть непорозумінь з робітниками, Герр Шредер! Бо до чого доброго вони можуть довести? Кому ще бракує нещастя, крові й помсти?

Людвіг Шрамм, замість привітання, схопився за шпаду: показав, небувале діло, наструнченим пальцем на попільницю й наказав погасити цигарку. Віктор ледве встиг приховати задоволення: на такій високій ноті, друже, довго не вспіваєш!.. Отже ти хочеш використати загальний переляк і придобритися до Петрових? Хочеш виперти осоружних уже Лисенків до Саксонії? А підозрінь у тебе насправді немає, ти тільки вдаєш переляканого! Насправді тебе дратує приїзд Шредера! Ти його також зневажаєш... Мене теж дратує однорука нікчема, цей недовтілений, глистяк, гомункулос, притертий підметком бичок, покидьок, одним словом... Проте тебе вабить ще похизуватися силою! Тією, що не маєш! Підлеститися хочеш до Петрових? Звик, голубчику, до Марії? Та на кого ти, власне, кричиш, ти, лантух рожевої крові! Я тобі ще слова навскіс не сказав, ти, бідолохо, armes Ding... Ні, краще звучить по-французькому — *rauvret*, а найліпше по-італійському — *roveretto!*..

Директор лютував і пер несусвітні дурниці. А у Віктора абсолютний слух на помилки супротивника. Їх реестрував молодий чоловік щонайпізніше... в мить артикуляції. Звичайно він бачив заміри й розрахунки Шрамма далеко наперед. Сповідно покручені ходи його думок були для Віктора, як свої власні п'ять пальців.

Нарешті можна було вже не оборонятися, навіть не прислухатися до зливи глупоти. Часом Віктор не міг приховати сміху. Часом, добиваючи ворога, тонко глузував... Жаль ставало Шрамма. Особливо, коли настав такий момент:

— О, дуже радий за вас! Це й була моя думка! Дякую...

Директор замовк і намагався прийти до глузду. Йому лишилося тільки заплакати від люті:

— Чого, чого вам так весело?! Чого регочетеся! Ви.. ви.. ви!..

— Жахливий комізм, пане директоре!

Герр Шредер давно вже второпав користь для нього як самої аварії, так і непорозуміння Шрамма з Лисенком. Якобі був найкращою думкою про Вікторові здібності, вмільсть.

Під кінець Іван Іванович зовсім не втручався в розмову. Навіть передбачав уже, що в рішучий момент йому доведеться стати по боці Віктора. Це раз. Подруге, що з Віктором треба буде співпрацювати кілька років або хоч кілька місяців.

Марія, як на розстріл, стала під стіну. Хвилювання її досягло

рівня шторму, бурі. Мить — вона ненавиділа Віктора, мить — кохала. Ладна була кинутися йому на шию. Транс, нелюдське задоволення.

Коли Віктор злегка натискав остроги в боки басуна, дівчина вже ладна була плоннути Людвігові в очі.

— Яка закономірна ваша невдача зі студіями філософії! — поколишньому бідкався молодий упраїнець.

Директор шалів, проте вже спотикався й падав. Сопів.

*

Лисенки даремне перехвилювалися. Розбитий казан нікого особливо не зацікавив. В усякому разі, Шрамм відразу притих, як тільки Віктор погодився, підтримав думку про доцільність втручання влади в таке діло. Чому, справді, про таку подію не повідомити поліцію?

Але Шраммові хотілося, щоб Віктор Лисенко виявив свої підозріння й назвав прізвища ймовірних злочинців. Хотілося досягнути принаймні одного: унеможливити даліше співжиття, даліше співробітництво Лисенків з Петровим і Соновим, штовхнути Лисенків на виїзд до Саксонії.

Перемога над Віктором ще раз зміцнить союз з Марією.

— Імена Петрова й Сонова назвав не я, а ви, пане директоре. Не примушуйте мене фантазувати! Не вимагайте від мене небезпечних для життя Петрова й Сонова свідчень! Я дійсно нічого не знаю про аварію й нікого не підозріваю! .

На початку розмови Вікторові пляни часто звисали на ниточці та ще й крутилися, мов брили граніту, над головою . . . Здавалося, що увірветься терпець і він схопить чуперадло за петельки. Марні були Вікторові химородні й заміри втихомирити директора. Та в останню мить розум прояснювався, згадувалася до подробиць нічна репетиція ранкової дискусії в кожному з численних її варіантів. Доценту википів не Віктор, а німець: почав супитися, хвилинами мовчки сидів за столом. Марно намагалися впливти з-під густого латаття болю на світло денне його посоловілі очі.

Директор напевне жалів . . .

Отже, ні до чого не домовилися? Все залишиться по-старому?

Людвіг Шрамм зрадив, що Віктор здогадався й вийшов з кімнати: розмова, слава Богу, закінчена. Вибрався з-за столу.

Страх, як не хотілося залишатися на самоті з Марією. З'явилася огида, як блювота, огидна думка, що о дванадцятій, через п'ятдесят хвилин, доведеться з Шредером обідати, що крізь щілину з цеху і з підвальних сходів ям полізуть до столів на траві, за фабрикою, брудні двоногі, гбловні, потвори, терміти.

Людвіг Шрамм узяв з пустої вішалки капелюх й пішов через колії, вузьенькою драбинкою зібрався на перон, промаршував

станцією до круглої площі, до тихої вулиці шлезького містечка. «Найпростіше було, — думав ідучи, — виписати Люїзу до Києва, навіть ще до Кам'янця-Подільського... Не треба було... Дивись, яка... меткість! А насправді — зрада й егоїзм!»

Про прощання з Люїзою Марією не довелося Вікторові розповісти ні на початку, ні наприкінці розмови в кабінеті.

Також висновки свої, побажання він обірвав на півслові: побоявся, що директор упаде під стіл.

Та Віктор знав повільність згасання також своєї перенапруги. Що з того, що тепер це блаженні почуття: наскрізь прогріте і напевне тому цілком невагоме й таке слухняне тіло, неймовірно розпечений і навіть хижий мозок! Засипати його, втихомирити б нерозв'язаними задачами математики або відвічними проблемами філософії!

В цементовому передпокої молодий чоловік запалив цигарку й довго гриз під калічним краном-свистуном потічок води. Обтрусив краплі з новокупленого й зразу перелицьованого піджака й зовсім парадних чорних штанів.

Думка мимоволі поверталася до Шрамма: на зло вже спливав жаль...

Дрібка симпатії була наче нафта, наче масло на воді. Трохи симпатії, трохи цікавості не розчинялося... Вперше в житті пустила корінці думка про зустріч з Шраммом після закінчення війни: приємно було подумати, що через кілька років цей день згадуватиметься в цілком новому освітленні.

У дверях, у відчинених, хто зна як довго мовчки стояла й уважно приглядалася до свого друга Ліда. За нею, присівши на Вікторів стіл, чекав на брата Льюка.

*

Через тиждень Якобі залишив Лисенків у Грюнберзі й гарантував Вікторові своєчасний переїзд родини до Саксонії. Або — на Райн, до Шрамма.

Восени й на початку зими шлезькою фабрикою заправляв Шредер: «Іван Іванович». Аж до втечі за три дні до захоплення міста більшовиками.

(Закінчення в наступному числі)

ІВАН ДЗЮБА: **ШЕВЧЕНКО І ПЕТЕФІ**

*«Більше за всіх інших споріднена
поезія Шевченка з творчістю великого
угорського поета Петефі».*

(О. І. Білецький).

Мало кому із найбільших геніїв судилося стати символом своєї нації і своєї країни.

Шандор Петефі — це Угорщина. Тарас Шевченко — це Україна. Різні країни, різні народи, різні поети. Народи не єдинокровні і не «єдиновірні». Країни не зв'язані ланцюгами історичного єднання; спілкувалися мало, хоч і розташовані поруч. Поети не знали один про одного, хоч жили в одну й ту саму добу. В кожного з них доволі ближчої рідні, за приятним гомоном якої нелегко почути далекий чужий голос з-за Карпат. Річища їхньої поезії розділені високим гірським вододілом. Але, — може, витікають їхні потоки з одного джерела? Може, однакова жива вода тече в них? Може в одне море вони впадають?

Бо ж чому інакше, читаючи одного, щоразу будемо згадувати другого?

Читаємо:

Я мадьяр. В п'яти частинах світу
Іншої Угорщини нема —¹⁾

І згадуємо:

Нема на світі України,
Немає другого Дніпра...

Читаємо:

Народе бідний мій, осиротілий краю,
У чім твій гріх, що стільки всяких
бід
Життя твоє плюндрують безнастан-
но —
І Бог, і чорт, і нависний сусід —

І згадуємо:

Світе тихий, краю милий,
Моя Україно!
За що тебе сплюндровано,
За що, мамо, гинеш?

Слухаємо натхненну молитву одного широким степам Угорщини — колиці угорської свободи: «Степ... Образ волі втілюється в тобі!» — і з нею чуємо болючі й горді слова про «вольні степи» України, колицю козацької вольности, слова того, для кого степ був символом України і символом кривавої боротьби за волю, одним з найяскравіших образів усієї його поезії — рідний степ широкий та Дні-

¹⁾ Шандор Петефі, Вибрані поезії, Держлітвидав, Київ, 1949 р.

Всі цитати за цим виданням та за вид.: Ш. Петефі, Соч. в 3-х тт., Москва, 1949 г.

про ревучий, Дніпро роскутий, що «понесе з України у синее море кров ворожу», як в угорця Тісса, що:

Наче в'язень, що кайдани скинув...
...І ревла, й трощила всі загати,
Наче світ хотіла подолати!

Слухаємо гіркий сарказм одного: І чуємо другого:

Навчитись того куховарства,
Вітчизно, тобі вже б пора:
Один бік твоєї печені
Сирий, а другий підгора.

Аж страх погано
У тім хорошому селі:
Чорніше чорної землі
Блукають люди...

В той час, як на одному боці
Гуляють, пиячать, жеруть —
На другому боці, Вітчизно,
Сини твої з голоду мруть.

Село неначе погоріло,
Неначе люди подуріли,
Німі на панщину ідуть
І діточок своїх ведуть!...

Грізно віщує Петефі загибель ворогам свого народу, бачить, як
впаде тюрма і поздыхають тюремщики:

Як древній Іерусалим,
Впадеш і ти так, Австріє!
І як колись срусалимці,

Блукати підуть по землі
Твої владики, Австріє!
.....

На купу вашого падла
Лише гайвороння накинеться
І стануть вам за могилу утроби воронячі,
І буде вашим саваном прокляття народне!

І ми згадуємо численні Шевченкові пророцтва народної помсти царям — «роспинателям» і царевим запроданцям, пророцтва руїни несокрушимої тюрми та безславного кінця її прислуги:

Минуло все, та не пропало,
Остались шашелі: гризуть,
Жеруть і тлять старого дуба...
А од коріння тихо, любо
Зелені парості ростуть.
І виростуть; і без сокири
Аж зареве та загуде,
Козак безверхий упаде,
Розтрощить трон, порве порфіру,
Роздавить вашого кумира,

Людські шашелі. Няньки,
Дядьки отечества чужого!
Не стане ідола святого,
І вас не стане, — будяки
Та кропива — та більш нічого
Не виросте над вашим трупом.
І стане купою на купі
Смердячий гній — і все те, все
Потроху вітер рознесе...

І раз, і другий, і третій, і щоразу — слова Петефі викликатимуть
у нашої пам'яті Шевченкові — і навпаки.

А їхня доля, їхнє життя, їхня місія? Один блавав долю:

Доле, де ти? Доле, де ти?
Нема ніякої!
Коли доброї жаль, Боже,
То дай злої, злої!

Не дай спати ходячому,
Серцем замирати
І гнилою колодою
По світу валятись.

А дай жити, серцем жити
 І людей любити,
 А коли ні... То проклинаць
 І світ запалити!
 Страшно впасти у кайдани,
 Умирать в неволі,

А ще гірше — спати, спати
 І спати на волі
 І заснути на вік-віки
 І сліду не кинуть
 Ніякого: однаково —
 Чи жив, чи загинув...

І другий молив про те ж:

Єдина мисль мене страшить:
 Життя на ліжковій скінчить!
 Зів'янути, мов квітка та, що їй
 Коріння підтина хробак німий;
 Покірно згаснути, мов каганець,
 Що тьмою свій вивершує кінець...

Господь, не дай мені таку
 Смерть легкодуху та легку!

Нехай мене, мов дуб, стина грімниця,
 Хай корінь ломить урагану криця,
 Хай скелею мене з гори скидає
 На землю, небо й доли потрясає!

Про обох ще за життя ходили легенди, як про народних месників і народних вождів.

Обидва по смерті, як хотіли, на віки вічні

...притчею стали
 Розпинателям народним,
 Грядущим тиранам.

І уявивши все це, питаємо: чи це тільки випадкова подібність; чи більше — природна сумірність геніїв; чи це ще незмірно більше — кровність духу і долі, за якою стоїть щось велике і невідпорне — і що саме? Ось про це спробуємо поговорити.

★

Хто зна, чи можна знайти двох інших так споріднених поетів, як Тарас Шевченко і Шандор Петефі. Вони близькі один до другого і багатьма моментами особистої долі та вдачі, і характером своєї поезії, і своєю політично-національною діяльністю, і значенням для своїх народів та місцем у їхній історії, — а ця широка спорідненість і аналогічність визначалася перш за все схожими моментами в історичній долі Угорщини та України і подібністю національно-визвольних проблем у ту добу, якої обидва поети були сучасниками.

Головний і вирішальний момент цієї схожості полягав у тому, що як на Угорщині, так і на Україні проблеми соціального визволення органічно переплелися з проблемами національного визволення і зрослися в одне велике історичне завдання, в те, що Ф. Енгельс назвав «неминучою боротьбою кожного народу за своє національне буття» (К. Маркс, Ф. Енгельс, Вибрані листи, Укрполітвидав, Київ, 1949, стор. 325). Тому і в поезії Шевченка і Петефі, як мало в кого з найбільших поетів, так нерозривно зрослися мотиви національних і соціальних змагань; тому «воля» — головна ідея їхньої поезії — означає зразу і соціальну і національну волю й народне порядкування. До тогочасних України і Угорщини цілком стосується Марксова характеристика боротьби ірландського народу за незалежність від Ан-

глії: «... в Ірляндії *земельне питання* становить досі виключну форму соціального питання, оскільки воно являє собою питання існування, *питання життя або смерті* (підкреслення скрізь К. Маркса — І. Д.) для величезної більшості ірляндського народу і в той же час невіддільне від *національного питання*...» (там же, стор. 228). І подібно до того, як Ірляндія була найуразливішим місцем тогочасної Англії — так Угорщина була найбільшим уразливим місцем для Австрійської імперії, а Україна — для Російської; тим ширшого історичного значення набирала революціонізуюча роля Петефі і Шевченка в житті своїх народів. Поговоримо про це трохи докладніше.

Політично-національне становище Угорщини в 40-ві роки XIX стол. було, певно, не менш тяжке й складне, ніж України; угорський народ, як і український, стогнав від подвійного гніту — соціального і національного, з угорського селянина дерли шкуру німецькі й «свої» барони. Дорого заплатила Угорщина за втрату національної незалежності, коли, шукаючи рятунку від турецької навали, віддалася під руку австро-німецької корони. Тепер вона була колонією Габсбургів, тепер її історію обплывували і фальсифікували, її героїв оголошували «зрадниками», а зрадників — «героями», її синів посилали вмирати ляндекнехтами за інтереси її ворогів; її культури не давали розвиватися, а мову її трактували негідною, прищеплюючи всюди німеччину.

А що діялося в цей самий час на Україні?

«... На Україні царизм ліквідував місцеве самоврядування, люто придушував національно-визвольний рух, викорінюючи прагнення до створення української державности, проводив насильницьку політику русифікації, перешкоджав розвиткові української мови й літератури».²)

Схожість не випадкова: адже імперії Романових і Габсбургів були двома найбільшими тюрмами народів. Як Україна для першої, так Угорщина для другої були зручним і вигідним колоніальним придатком, невичерпним джерелом економічного визиску.

Зрозуміло, що схоже становище породжувало і подібні проблеми соціально-національного визволення, а звідси і вражаюча ідейна спорідненість двох найбільших апостолів цього визволення — Тараса Шевченка і Шандора Петефі.

Головні мотиви в світові поетичних ідей Шевченка і Петефі споріднені, це: цілковита посвята себе служінню своєму рідному народові — його бідному трудящому народові; відтак, з одного боку, картання соціальної несправедливості, життєвої неправди, а, з другого, — пристрасне слово про героїчну національну історію, звияжний дух народу, з метою розбудити приспану національну свідомість і революційність народу; глибокий дійовий і сучасний, реальний

²) Тези ЦК КПРС до 300-річчя возз'єднання України з Росією. Держполітвидав УРСР, Київ, 1954, стор. 12.

(словами Франка) патріотизм, в якому любов до своєї окраденої та уполіудженної батьківщини стає революційною силою, рушієм перетворення світу; необхідно впливаюча з такого патріотизму твереза і жорстока національна самокритика, надзвичайно широка і патетична, що включає в себе, з одного боку, викриття власної станової верхівки, власних експлуататорів, з другого, тяжкі емоції і картини, викликані, кажучи відомими словами Леніна, «браком революційности в народі», звідси — пов'язання національного визволення й розквіту з соціяльним переворотом і переустроєм, ототожнення вітчизни та її долі з трудящим людом та його долею, покладання всіх національно-політичних надій на народні маси; братерські почуття до всіх інших народів, крім колонізаторських елементів у них; чесний інтернаціоналізм, який знає свій обов'язок перед вселюдською сім'єю народів, але має мужність і цій сім'ї народів нагадати про її вселюдський обов'язок перед своєю покривдженою нацією, без утвердження якої світ буде неповним і не справедливим, а значить, і не має виправдання перед совістю і розумом. Оці ні на мить не вгасаючі пекельні муки душі за кривди своєї вітчизни, оце болісне переживання історичної несправедливости та багатоманітної тупої погідливости з нею, оцей титанізм «ставання на про» бодай з цілим світом, з самим Богом за свій рідний народ, — саме це і створює не лише співзвучність головних ідейно-поетичних мотивів, але й сокровенну внутрішню, психологічну, інтимну спорідненість великих синів пригноблених націй, як-от Шевченко, Петефі, Міцкевич, Христо Ботев, Хосе Марті, або з поетами сучасної відроджуваної національно-свідомої Африки.

Про Шевченка не раз говорилося, що він один врятував цілу націю (слова Остапа Вишні; подібне ж знайдемо в О. Білецького та багатьох інших). З Петефі також пов'язують «поворот» в угорській історії (див. нгжче).

Можна б було пригадати слова німецького письменника Йоганна Готфріда Зойме: «Нація, врятувати яку може і повинна одна якась людина, заслуговує кари батоґом».³⁾ Ця саркастична думка, певно, справедлива, але й щодо першої, то ми знаємо, що мається на увазі, і не забуваємо, що Шевченка породила, висунула для своєї справи сама українська нація, отже ним вона себе сама, а не кимось чи чимось стороннім, рятувала, власними силами, а не Наполеонами чи збіґом історичних обставин. І, звичайно ж, в Україні до Шевченка, а тим більше в Угорщині до Петефі, була жива політично-національна думка, зберігалася і виборювалася історично-національна традиція, жеврів, а часими і спалахував яскраво і грізно, революційний дух у народів, відроджувалася нова національна література, — це все створило і Шевченка, і Петефі, — але саме вони сконденсували в собі ці розрізнені елементи історичного буття народу, поодинокі

³⁾ Немецкие демократы XVIII века, Москва, 1956 р., стор. 588.

вияви його живої душі, востократ намножили їхню потугу і прометейським вогнем написали вогненні скрижалі своїм народам, творючи біблійні дива:

І — о диво! Трупи встали
І очі розкрили...

Це було диво самопізнання, диво відкриття для себе своєї вітчизни, свого народу, своєї землі, своєї душі, диво одного слова: «Україна», «Угорщина» («Італія», «Африка»)... Ідея Петефі про Угорщину для угорців, для угорського трудового люду, ідея Шевченка про Україну «без холопа і без пана» — справили потрясаюче враження, і це зафіксовано в спогадах сучасників.

Ось що свідчив М. Костомаров про враження від політичних віршів Шевченка 40-х років.

«Тарас Григорович прочитав мені свої ненадруковані вірші. Страх огорнув мене... Я побачив, що Шевченкова муза роздирала заслону народнього життя. І страшно, й солодко, й боляче, й привабливо було туди заглянути!!! Поезія завжди йде попереду, завжди відважується на сміливе діло, її слідами йдуть історія, наука та практична праця... Тарасова муза прорвала якусь підземну гать, уже кілька віків замкнену багатьма замками, припечатану багатьма печатями, засипану землею, навмисно заораною і засіяною, щоб сховати для потомства навіть пам'ять про місце, де є підземна порожнеча. Тарасова муза ввійшла в цю порожнечу із своїм негасимим світильником і відкрила за собою дорогу і сонячному промінню, і світлому повітрю, і людській цікавості. Легко було входити в це підземелля, коли повітря туди дістанеться; але яка людська сила може встояти проти вікових випарів, що вбивають в одну мить усі сили життя, що гасять усякий земний вогонь!... Однак поезія не злякається ніякого згубного випару, якщо вона — справжня поезія, і не погасить її світильника ніяка історична або моральна вуглекислота; цей бо світильник горить неглітним вогнем — вогнем Прометея...»⁴⁾

Цей нетлінний вогонь Прометея приніс Шевченко на Україну в своєму «Посланні (І мертвим і живим...), «Кавказі», «Сні», «Розритій могилі», «Чигирині», «Великому Льоху», «Заповіті»:

...вставайте,
Кайдани порвіте
І вражою злою кров'ю
Волю окропіте.

А ось як писав угорський письменник Мор Йокаї про день, коли Петефі прочитав перед народом свою «Національну пісню»:

«15 березня (1848 р. — І. Д.)... Я живий свідок того дня і повинен сказати, що година, коли на ринку, посеред радісної юрби мо-

⁴⁾ Світова велич Шевченка, т. 1, Київ, 1964, стор. 101-102.

лоді, Петефі читав свій полум'яний вірш, що ця година була поворотним пунктом угорської історії. З цього дня починає своє літопислення відроджений угорський народ. Цей день угорський народ називає «днем Петефі»...

Це той день, коли пролунали слова:

Встань, мадьяре, на клич вітчизни!	Знов засяє, як в заграві,
Встань, часи настали грізні!	Рід наш давній в давній славі,
Вирішиться в смертнім полі —	Змиєм кров'ю, як герої,
Жити нам вільно, чи в неволі?	З себе знак ганьби старої!...

Клянемося перед Богом	В сяйві волі, повні сили,
І людьми,	Прийдуть на оці могили
Що рабами більш не будем	Наші внуки, вільні діти,
Жити ми!	Нас з любов'ю пом'янути.

Досить нам уже терпіти!
Вільних прадідів ми діти...

Співзвучність цієї поезії з Шевченковою очевидна, навіть поетична символіка й політично-історична аргументація, патос — однакові.

Важливим складником історичного подвигу як Шевченка, так і Петефі була оборона вітчизняної історії, народного патріотизму, національного почуття і свідомости від фальсифікації й розтління з боку примусової офіційної ідеології обох — відповідно — імперій. Угорець повинен був вважати себе не угорським громадянином, а загально-імперським, і відчувати себе не патріотом Угорщини, а патріотом своєї імперії, що поглинала його країну. Всякий проблиск думки про угорську окремішність гасився і переслідувався. (Вище ми вже наводили відповідну оцінку політики російського царизму щодо України в тезах ЦК КПРС. Тут подамо характерний документ, що прямо стосується Шевченка; представлений шефом жандармів графом Орловим плян боротьби з українством після і з нагоди викриття Кирило-Методіївського братства: «Міністрові освіти... наказати, щоб вихователі і письменники провадили свою діяльність в душі і згідно з цілями уряду... ученим, щоб якомога обережніше висловлювали свої думки там, де справа йде про народність або мову України й інших підвладних Росії земель, не даючи переваги любові до рідного краю над любов'ю до батьківщини — імперії, відкидаючи все, що може цій любові шкодити, особливо — про вигадані теперішні злидні та про давне нібито надзвичайно щасливе становище підвладних народів; щоб усі висновки учених і письменників ішли в напрямку піднесення не України, Польщі та інших окремих країв, а Російської імперії в цілості народів, що її складають» і щоб відводити людей від «думок про можливість самостійности та про давню свободу підвладних Росії народів».⁵⁾

⁵⁾ Тарас Шевченко. Документи і матеріали, Київ, 1963 р., стор. 55.

Австрійська імперія все робила для того, щоб не тільки угорці забули своє ім'я, а щоб і в усьому світі забули про Угорщину, щоб вона назавжди зникла з політичної карти і політичного життя як самостійна сила.

Тому Петефі всією своєю поезією прагнув розбудити в угорсько-народові відчуття своєї сили й гідности; в разючій подібності до Таарса Шевченка, він розкриває своєму народові очі на те,

. що ми?
 Чиї сини? яких батьків?
 Ким? За що закуті?...

Особливо показові в цьому відношенні його поезії днів революції 1848-1849 рр. такі рідні духом Шевченковим творам періоду «Трьох літ», всьому Шевченковому прагненню оповісти своєму народові правду про його історію, про його лихо, сказати те, що і сам народ боявся собі сказати:

Розказали кобзарі нам
 Про війни і чвари,
 Про тяжкеє лихоліття...
 Про люті кари,
 Що ляхи нам завдавали, —
 Про все розказали.

Що ж діялося по шведчині!
 То й вони злякались!
 Онімїли з переляку,
 Сліпі небораки.
 Отак її воеводи,
 Петрові собаки
 Рвали, гризли...

Той же біль історичної кривди і в Петефі, те ж страшне питання: чи світ бодай знатиме про те, як мучили його народ, — (скаже — як у Шевченка: «Так і треба»); чи пам'ятатиме про це сама Угорщина (як ще в Шевченка: чи «пом'яне батько з сином», чи «забуде Україна» своє минуле?):

Жахливий час, страхітний час!
 Лютує смерть навколо нас.

 Чи всіх очікує загин,
 Чи з нас лишиться хоч один,
 Щоб в світ піти
 Й розповісти
 Про ці часи жахливі?
 А якщо б хто із нас вцілів,
 Чи він слова б знайти зумів

Безжалісно правдиві?
 А якщо знайде й розповідь,
 Подасть про нас в майбутнє вість,
 Чи людський рід
 У стільки бід
 Повірити зуміє?
 Чи повість крові та вогню
 Не прийме він як маячню,
 Що безум в ній шаліє?...

Але це вже останній акорд поезії Петефі, часів придушення повстання, а в часи написання знаменитої «Проклямації Товариства Рівности», ситуація на Угорщині була інша, народ щойно піднявся на помсту, і пагос цієї помсти, радість справедливої боротьби, надія й воля до боротьби пересилують важкі передчуття:

«Пожар, пожар!.. Не село, не місто, ціла країна горить. Ми розбудимо всю націю! Піднімайтесь, хлопці! Якщо не встанете зараз, лежатимете до кінця світу... (між іншим, пор. думку Потебні про

те, що українці прогавили свою справу, змарнували найкращий час для заложення міцного національного фундаменту з кінцем XVIII і початком XX стол. — див. „Воспоминания” Д. Н. Овсяннико-Куликовського; пор. також у Ю. Яновського: «Є один момент, коли птах щастя сідає на землю, — тоді його й треба ловити. Прогавиш хвилину — будеш чекати сотні років і носити на своїй шії прокляття мільйонів». Тепер або ніколи — це вічний пароль боротьби).

Сімсот років жив вільно на своїй новій батьківщині угорський народ. То щастя, то горе випадало на його долю, то радів він, то страждав, але завжди був вільним.

Та ось народ звернувся до герцога Льотаринзького, щоб той прийняв угорську корону і став королем Угорщини. Звідси і пішли всі наші лиха, і тривали вони триста літ, аж до нинішньої весни.

Угорський народ так сказав римському імператорові: «Ми досі вибирали собі короля до вподоби, але це нам набридло, ... Ми передаємо тобі, римський імператоре, угорську корону, але з однією умовою — ти не тільки пальцем не зачепиш наших законів, прав і вольностей, але будеш їх захищати, як свящину».

Римський імператор не лише обіцяв, але й скріпив свої слова клятвою, і слідом за ним всі його нащадки при коронації повторювали цю клятву, та тільки камарилья, що оточувала цих монархів, завжди вводила народ в оману.

Камарильї не вистачало хоробрости, щоб сказати одверто: «Угорський народ, кінець твоєї свободі, ти раб, раб Австрії». Замість цього вона шляхом хитрувань, низьких і підлих підступів та інших сатанинських викрутів за 300 років переінакшила всі наші закони, відняла всі древні вольності і права.

Римські імператори обіцяли, клялися, що вони будуть нашими друзями, батьками, а ким стали вони?

Гроші клали до своєї кишені, а юнаків наших гнали до австрійської солдатчини. Наші власні сини і брати з оголеними шаблями стерегли наші тюрми, і цим тюремним наглядачам німецький уряд Австрії платив нашими ж грошами. Хто має настільки тверду душу, щоб не здригнутися від такої пекельної мерзоти?

Але зійшов 1848 рік, він зійшов роз'яреною новою зорею народного гніву ...

Якщо ви хочете знову гнути спину, платити чинш і перетворитися в під'яремне бидло, гостинно приймайте Єлашича та його дружини; але якщо ви присяглися, як це гідно вільної нації, ніколи більше не плазувати, ніколи не завдавати собі на плечі тяжкого і ганебного тягару, тоді — вперед, громадяни! І хай герць не на життя, а на смерть!»

Як тут не згадати впертої боротьби українського козацтва за свої «древні права і вольності», як не згадати долі козацьких героїв; як не згадати благородних слів людини, котра була справжньою сові-

стю передової Росії — О. І. Герцена, сказаних ним про Україну, про її історичну трагедію:

«Добровільно приєднавшись до Великої Росії, Малоросія виговорила собі значні права. Цар Олексій запрягся їх зберегти. Петро I (...) лишив тільки тінь від цих привілеїв. Єлизавета і Катерина запровадили там кріпацтво... Нещасна країна протестувала, але чи ж могла вона встояти перед цією неблаганною лявіною, що котилася з півночі до Чорного моря і вкривала все, що носило російське ім'я, однаковим льодовим саваном рабства?»⁶⁾

Як не згадати глибоко патріотичного, з таким поєднанням драматизму і сарказму, листа Низового Товариства Запорізького на Універсал самозваного, царем поставленого гетьмана Івана Скоропадського, листа, в якому так дошкульно висміюються претенсії царського уряду на Україну та її історію і так обстоюється українська суверенність:

«Вельможний мосць-пане Скоропадський, гетьмане Московський! ... во-первых, удивляемся, іж Ваша милість не встидається титулувати себе війська Запорозького обоїх боків Дніпра Гетьманом, кгда ж ми вашей милости а-ні сами собою, а-ні через послов наших, а-ні через письмо войскове на той уряд не обібрали, на який ваша милость возведені zostались под мушкетами Московськими внутрі города Глухова... Пишеш, що ми отторгнулись от своего природного Монарха, його Царского Величества. Хіба ж ваша милость того добре не знаеш, же московські монархи од початку козацького народу і владіння каганів (князів) аж до Хмельницького ніколи нам не бивали природними панами, ледь (але) ми яко сами добровольно без жодного насилія, для заховання (збереження) прав і вольностей наших, піддалися під оборону Царську?» Але цар своїх обіцянок не дотримав, і тепер бідні люде «за щасливого вашу милостини региментства, ярмом московським притеснініе, плачливе ускаржаются і вас всіх отчизни згубцев, московських похлебцев... проклинають і вічне, если не упамятаетесь, проклинати будуть» (Микола Аркас, Історія України).

Чи не звідси, з цієї козацької свідомости, з народної традиції — отой високий суверенний тон Шевченка, коли він говорить про Україну, про її історію і майбуття:

Було колись: в Україні
Ревіли гармати...
Було колись: запорожці
Вміли панувати...
.....
Не вмирає душа наша,
Не вмирає воля...

.....
Не смійтеся, чужі люди!
Церков — домовина
Розвалиться... і з-під неї
Встане Україна
І розвіє тьму неволі,
Світ правди засвітить,

І помоляться на волі
Невольничі діти...

⁶⁾ А. И. Герцен, Собрание сочинений в 30 томах, 1956, т. VII, стор. 227.

... Та гидливість, з якою він відкидав царсько-колонізаторські та вчено-слов'янофільські (тобто панросійські) претенсії на Україну та її історію:

Кажуть, бачиш, що все то те
Таки й було наше,
Що вони тільки наймали
Татарам на пашу
Та полякам...

(Згадаймо цитовані Леніном у роботі «Про право націй на самовизначення» слова Енгельса про Російську імперію: «Росія є володар величезної кількості вкраденої власности», — тобто — «пригнічених націй», пояснює Ленін, — «яку їй доведеться віддати назад у день розрахунку».)⁷⁾

... Той пекельний гнів і свята ненависть, коли він говорить про національних зрадників, всеімперських «патріотів» («раби, підніжки, грязь Москви, варшавське сміття», «Людськії шашелі, няньки, дядьки отечества чужого»); перекиньчиків та перевертнів:

А тимчасом перевертні
Нехай підростають,
Та допоможуть москалеві
Господарювати,

Та з матері полатану
Сорочку знімати.
Помагайте, недолюдки,
Матір катувати...

... Та люта помста, якою він остерігав панство, що запродувало свій народ і дерло шкіру «з братів незрячих, гречкосіїв»:

Схаменіться, будьте люди,
Бо лихо вам буде.
Настане суд, заговорять
І Дніпро, і гори!
І потече сторіками
Кров у сине море
Дітей ваших...

Розкуються незабаром
Заковані люди.
.....
І дим хмарою заступить
Сонце перед вами,
І навіки прокленетесь
Своїми синами!

... Та зневага і сарказм, і пильна помічальність, з якою він вловлював і викривав усі боговдохновенні крутіства царської політики та її фарисейство, її фальшиву фразеологію («Благоденствие, указом новеньким повите», «лепта удовиці престолові — отечеству», «Ми християне: храми, школи, усе добро, сам Бог у нас», «Тільки дайте свої гори останні», «нам тільки сакля очі коле — чом вона стоїть у вас не нами дана? Чом ви нам платить за сонце не повинні?» — пор. жаргон російських царів: «сделать некоторые удовольствия и приласкания» — слова Катерини I, що робила деякі тактичні маневри в українській політиці, «для лучшего приласкания той нации» — звична формула царських дипломатів, — та його сатиричне трактування в українських народних думках, наприклад, в «Думі про по-

⁷⁾ В. И. Ленин, «Критические заметки по национальному вопросу. О праве наций на самоопределение». Москва, Гослитиздат, 1954, стор. 129.

слідне руйнування Січі»: «А запорозьці, люди добрії, їх ласкателства не знали...»).

Аналогічні явища, споріднений дух і подібні мотиви насичують і творчість Петефі; відповідних прикладів можна було б тут навести багато.

Для Шевченка світ поділився надвоє: по один бік ті, «сиротини», з яких — «латану свитину... з шкурою знімають», а по другий — пани «в сребрі та златі, мов кабани годовані, пикаті, пузаті».

А Петефі у вірші — «Угорщина» писав:

Навчитись того куховарства,
Вітчизно, тобі вже б пора:
Один бік твоєї печені
Сирий, а другий підгора.

В той час, як на одному боці
Гуляють, пиячать, жеруть —
На другому боці, Вітчизно,
Сини твої з голоду мруть.

Кріпосництво, панщина — одна з головних тем Шевченкового викриття. Бо закріпачення, як і зв'язане з ним національне поневолення, було найбільшим лихом його народу. Характерне свідчення знайдемо в книзі Вл. Краніхфельда «Т. Г. Шевченко — певец України»:

«Сравнивая неустанные обличения крепостного права, какие принадлежат украинскому поэту, с тем, что за те же годы (1845-1855) произвел Некрасов, известный историк крестьянского вопроса В. И. Семевский говорит, что Шевченку надо отдать преимущество и по количеству, и по качеству произведений, затрагивающих крестьянский вопрос» (див. Вл. Краніхфельд «Т. Г. Шевченко — певец України», Сб. 1914, стор. 84).

Про Шевченка ще за життя ходили легенди, ніби він збирає селян на повстання проти панів. Подібні легенди ходили і про Петефі. Більше того, саме під загрозою такого повстання угорський сейм змушений був скасувати кріпацтво.

24 березня 1848 р. Петефі записав у своєму щоденнику:

«Сейм знищив панщину. До шановних, гідних і не знаю ще яких депутатів сейму дійшла чутка, що Шандор Петефі розташувався в Ракоші, і не один, а з сорока тисячами селян. Ось ця приємна несподіванка і змусила їх до „великодушного“, негайного знищення панщини. Що ж до чутки, то вона була безпідставною, але якби шановне панство не спам'яталося вчасно, то можу запевнити від імені Шандора Петефі, що ці необґрунтовані думки незабаром дістали б підмурівок і верх, стали б істиною знизу догори, хіба що не сорок, а вісімдесят або більше тисяч селян зібралися б у Ракоші».

Тверезе і мужнє розуміння клясового антагонізму селянства і панів, несумісності їхніх інтересів, — прийшло не зразу і давалося не легко.

І Петефі, і Шевченко певний час сподівалися словом любови і гніву, словом чести і совісти пробудити людей в панах, спонукати до

співчуття й помочі бідному народові, до розуміння національного обов'язку перед своєю батьківщиною; вони пристрасно кликали до національної єдності перед лицем історичної катастрофи.

Але скоро жорстока практика революції показала Петефі, що з панства та лібералів — погані революціонери і нікудишні патріоти.

«Угорська нація прокинулася, піднесла голову з подушки... Яку силу розвинула вона в цім русі! Як багато можемо ми ждати від неї, якщо вона стане на ноги! Не бійтеся випустити проти лисиць того глядіятора, який колись на світовій арені бився з левами і пересилив їх» — кличе Петефі. Він переконує, що в історичній боротьбі не можна задовольнятися першими успіхами, а треба йти до кінця, інакше незабаром втрадиш усе (знову згадаємо слова Яновського про козацькі часи, часи, що дали історичний зміст, історичні виміри поезії Шевченка: «Я ненавиджу нашу націю за те, що вона не вміє до краю думати й до краю діяти. Хмельницький під Зборовом злякався брати в полон польського короля», і далі: «Вони добре вміли умирати... Та й взагалі у нас добре вміють тільки умирати. Англійські журнали XVII стол. виповнено портретами наших гетьманів та полковників, військові спеціалісти вивчають їхні походи та переможні бої з поляками й турками, все йде до того, що на сторінку історії впливе новий могутній життєздатний народ, та все раптом летить шкереберть: гетьмани зникають, пропивши всі славні діла, полковники розкішно умирають, четвертовані, колесовані, на палі посаджені, у мідних биках підсмажені, або стають московськими боярами і — ганьба — стають рабами незвойовані, неподолані на полі бою, не примушені силою до покори... — Чому ж вони не билися до загину? — Вони були довірливі, коли ворог хотів їх ошукати, вони були нетривкі там, де треба було перечекати, вони були жалісливі там, де ворог удавав, що просить милости». Принагідно згадаймо, що трохи раніше перед тими часами, коли козацькі герої вмирили «у мідних биках підсмажені», — на розпеченому залізному троні був спалений Дьердь Дожа, вождь угорського селянського повстання 1514 р. — 450 ліття цього повстання, що так нагадує нашу Коліївщину, відзначила Угорщина в квітні минулого року).

Петефі з тривогою дивиться на те, як могутній потік всенародного руху хочуть внести в «законні» межі, як марнується дорогоцінний час, і ініціатива переходить від повстанців до ворогів. Як бракує відваги, широти мислення і політичної снаги керівникам-лібералам, негідним представляти свій народ. Суєслівним панкам, криводушним вітіям від «національної політики» він кидає слова сарказму й перестороги в таких поезіях, як «Шумимо, шумимо...» та «Героям балачок». А в «Політичних статтях» звучить справжня трагедія всієї демократичної, трудової Угорщини:

«Чого тільки не ждав я від цих національних зборів! Ніколи не був я сповнений величнішими надіями і ніколи не доводилося мені

розчаровуватися так жорстоко, як я був розчарований національними зборами.

Господи, Боже мій! Їх, цих людей, вибирає пробуджена захоплена нація, що мріє про дію і готова діяти, а вони белькочуть щось, мимрять, як безпомічні каліки...

...Ми, звичайно, спам'ятаємося, але тоді вже, як побачимо, що попали не межі двох, а межі чотирьох вогнів. Сперечаються між собою про теологію, педагогію і ще кат зна яку „огію”. Час би вам кинути цю справу і не займатися вихованням, поки не знаємо, чи ще буде кого виховувати!

Але найгірше те, що вони вважають народ, представниками якого є, — темним і дурним. І головний їхній аргумент той, що народ, мовляв, такий і сякий, і ще не розвинений. Народє, дякуй же своїм представникам! Мені, признаюся, народ уявляється зовсім інакшим. І я бачу лише одне підтвердження його нерозвинености — те, що він обрав собі таких представників».

І відтепер лише на силу, тверезий політичний глузд і благородство та безкорисливий істинний патріотизм народу покладається Петєфі, стаючи селянським трибуном і організатором селянських збройних загонів. Він переконався, що

...До загину
Тільки бідний любить батьківщину.

(«Старий прапорносець»).

Бо його любов вільна і чиста від усього привхідного, бо батьківщина — єдине його багатство і єдина його святість. Зворушливо звучать ці мотиви в одній з найкращих і найдраматичніших глибоко людських поезій Петєфі «Шануйте рядового»:

В огонь ідем ми поруч з рядовими,
В нас є за що боротись на землі:
Один з нас б'ється за святі ідеї,
А інший за масток на селі,
А в третього у серці поклик слави
Звучить і не змовкає ні на час...
Шануйте, полководці, рядового,
Бо рядовий — він вищий вас!
Що знають рядові про ті ідеї?
.....

Неначе люта мачуха, шпурляє
Дрантя на плечі й кістку на обід.
.....
Каліці, що вернувся з поля бою,
Жебрацька торба є для прожиття,
А імена загиблих в грізній січі
Змива холодна повільно забуття.

І все ж, як найвірніший син
вітчизни,
Солдат іде й виконує наказ,

І звідки знать солдатів про славу?
А що користі, якщо він і зна?
Адже нема в історії сторінки,
Де списані солдатські імена,
Ім батьківщина за кривавий піт,

Шануйте, полководці, рядового,
Бо рядовий — він вищий вас!

Цей полемічний вірш мало собі рівних має в тогочасній європейській політичній ліриці; але в ньому відбився лише один з моментів того широкого досвіду і тих невпинних роздумувань, які ще раніше привели Петєфі, з одного боку, — до відмови від романтичних ілюзій,

до переоцінки традиційних політичних настанов, до тверезого і реального погляду на будні історії, а з другого боку, — до віри в силу народу, в його історичну творчість, в його здібність переривати павутину історичних буднів і дати справжнє свято історії, свято революції, свято народин. І це вже була нова народна романтика; пройнятий нею, пройнятий передчуттям пробудження грізних підспудних сил народу, — Петефі говорив про грядущу всенародну революцію ще тоді, коли ніхто її не бачив. Його висміювали «тверезі» політики, ліберали-поступовці, «представники» нації, а він кидав їм у вічі слова картання й зневаги, бо бачив далі за них:

«Короткозорі! Я знав те, чого не бачили вони, — ось чому мені шкода було цих голосистих крикунів, героїв одноденної політики, — і посміхався, бачивши, яку пиху вони напускають на себе; я знаю, що їхні блискучі діяння і їхні блискучі промови, — не що інше як письменна на піскові, що будуть зметені першими подувами близького вже вихору; я знав, що це ті великі актори, яким судилося на конові світу розіграти грандіозну драму відродження, але самі лише декоратори й статисти, що смикають завісу та виносять столи й стільці».

І розвиток революції цілком виправдав передбачення Петефі. Цікаво, що характеристика Петефі буржуазно-ліберальних провідників Угорської революції цілком, майже дослівно, збігається з оцінками К. Маркса і Ф. Енгельса таких же «лідерів» революції в Німеччині 1848 р. Напр., 24 травня 1848 р. Ф. Енгельс пише Е. Блянку: «Суверенні національні збори у Франкфурті чують стрілянину, але це їх, як видно, анітрохи не хвилює. У Берліні Кампгавзен нічого не робить, а реакція, чиновництво та пани-дворяни нахабніють день у день, драгують народ; і безсилля та боягуство Кампгавзена прямим шляхом ведуть нас до нових революцій».⁸⁾

Шевченко не мав такої щасливої можливості, як Петефі, на досвіді революції, — коли, словами Леніна, один день рівноцінний рокам, — перевіряти свої погляди, позбуватися ілюзій та гартувати світогляд. Але диво — і в цьому незрівняна Шевченкова геніяльність, сила того, кажучи словами Петефі, «пророчого надхнення», — і без цього досвіду, і ще швидше, як Петефі, зрозумів він облудність панського патріотизму, малу ціну ліберального народолюбства, безплідність «вольнолюбного» краснобайства тих, що «нанесли великих слів велику силу та й більш нічого».

А втім, Шевченкові легше було це зробити, як Петефі, бо в той час, коли угорське панство в значній своїй частині зберігало опозиційність до чужої державної влади і навіть у певні часи схильне було апелювати до свого народу, щоб за його допомогою відстоювати свої власні цілі, — в той час українське панство, як і більшість інтелігенції («премудрі»), та чи інакше перейшли на службу до російського ца-

⁸⁾ К. Маркс, Ф. Енгельс, Вибрані листи, Укрполітвидав, Київ, 1949, стор. 42.

ризму, стали царськими «ублюдками» і допомагали «розпинателям» не тільки грабувати Україну, а й розтлівати саму душу українського народу «блекотою» свого «отечества», як слідопити, допомагали царським посіпакам знайти той «великий льох», де криється живий дух народу, де бережеться джерело його життя.

Не в панських розтлінних і розтліваючих душах, не в душах тих «премудрих», хто «позалазили на небо» і не хочуть бачити, що діється на землі, хто матір забули, гасаючи за «современними огнями», — не в їхніх душах шукає Шевченко Україну, а знаходить її в душах простих людей:

... Наплювали
 На тебе, чистую, кати;
 Розтлили, кроткую! А ти...
 Мов золото в тому горнілі,
 В людській душі возобновилась,
 В душі невольничій, малій,
 В душі скорблящій і убогій.

Особливості соціально-національного становища України породили в Шевченка такі трагічні мотиви, яких не знайдемо у Петефі:

Доборолась Україна
 До самого краю,
 Тірше ляха свої діти
 Її розпинають.

Він то малює страшні картини національної загибелі, смерті матері-України через «гріхи синові», національного самогубства:

Погибнеш, згинеш, Україно!
 Не стане знаку на землі!
 Сама розіпнешся. Во злові
 Сини твої тебе уб'ють... —

— то пророчить люті кари невірним чадам, злочатим синам за їх криводушіє, безчестіє, зраду; пророчить судний день, час історичного розрахунку, всенародне повстання, яке змете всіх катів і запродавців:

Прорци своїм лукавим чадам,
 Що пропадуть вони лихі,
 Що їх безчестіє і зрада,
 І криводушіє — огнем,
 Кривавим, пламенним мечем,
 Нарізні на людських душах,
 Що крикне кара невисипуща,
 Що не спасе їх добрий цар,
 Їх кроткий, п'яний господар,
 Не дасть їм пить, не дасть їм їсти,
 Не дасть коня вам охляп сісти
 Та утікати. Не втечете
 І не сховатесь. Всюди

Вас знайде правда-мста, а люди
 Підстерезуть вас на тотеж,
 Уловлять і судить не будуть,
 В кайдани туто закують,
 В село на зрище приведуть,
 І на хресті отім без ката
 І без царя вас, біснуватих,
 Розпнуть, розірвуть, рознесуть,
 І вашей кровію, собаки,
 Собак напоять...

І навіть у своїй надиханій незрівняною любов'ю, душевною ти-хістю і лагідністю «Марії» — і тут він одним лиш зрадникам, до-бровільним рабам, свідомим душогубцям не знаходить виправдання і пощади:

... О муко!
О тяжкая душі печаль!
Не вас, мені, сердешних, жаль,
Сліпі і маліе душою,
А тих, що бачать над собою

Сокиру, молот — і кують
Кайдани новис. Уб'ють,
Заріжуть вас, душеубійці,
І із кривавої крилиці
Собак напоять.

Шевченко — поет любови, поет ніжности, — справедливо говорив Лунечарський. Але в цього поета, якому немає рівного по лагідності і сердечності, — в цього поета знаходимо чимдалі більше таких страхітливих картин кари, помсти, крові, крові і крові, що їм також немає рівних. Хіба що — в Петефі. Бо Петефі, як і Шевченко, бачив, що шлях до волі і щастя народного тільки через боротьбу і кров.

З особливою ненавистю пишуть і особливо люті кари накликають Петефі і Шевченко — перший на короля, другий на царя. І це також те, що їх споріднює, як нікого. Напевне можна сказати, що в світовій літературі немає третього поета, який би так постійно, послідовно і невситимо жадав помсти «коронованим головам», так невсипущо їх перслідував і так дошкульно ганьбив, з вірша в вірш, з дня в день, з року в рік. І не знаходить цареві людської смерти, а тільки — собачу:

Не громом праведним, святим
Тебе уб'ють. Ножем тупим
Тебе заріжуть, мов собаку,
Уб'ють обухом.

(І це в той час, як значна частина, коли не більшість, вільнолю-бивих громадян російської імперії не могли ще говорити про «госу-даря», «Отця», «Вождя русского народа» без вірнопідданчого содро-ганія і благовенія).

А Петефі в той час, як його співвітчизники ще покладаються на «добрість» короля, — заявляє, що «час підходити до трону не з па-перами, а з шаблею в руці» і закликає «повісити королів». Його ненависть до королів рівна Шевченковій:

Прощу я всіх і руку всім подам;
Нема пощади тільки королям.
І ліру й меч я кину, щоб узяти
Сокиру й вивершити криваву справу страти,
Коли б ніхто крім мене не хотів,
Во заклик мій — повісьте королів!

Ця протицаристська, антитиранічна поезія Шевченка і Петефі, як і їхнє нечувано сміливе «поводження» з тими, чие ім'я гіпно-тизувало благовірних, — безумовно ж відіграло величезну політично-виховну ролю. А сила нанависти до королів і царів йде від гли-бокого і чіткого, як мало в кого на ті часи, розуміння антисупільної

ролі деспотизму, від висоти політичного ідеалу демократизму, від уявлення про те, як щасливо могли б жити люди без тиранів, по-людському, в гідному людині суспільстві:

О люди! Люди небораки!
 Нащо здалися вам царі?
 Нащо здалися вам псарі?
 Ви ж таки люди, не собаки!

(Шевченко)

Ми знаєм — іграшки потрібні дітям.
 В захопленні дитячому народи
 Тих іграшок немало поробили.
 Катами ставши власної свободи,
 Вдягли на лоба дурневі корону,
 Помазали і повели до трону.

Але —

Світ повнолітнім став. Коли мужнієш,
 Не дбаш вже про іграшки дитячі.
 Геть з тронів, королі! З голів корони
 Мерщій скидайте — телепні ледачі!
 І не баріться, не жартуйте з нами,
 Бо зіб'ємо їх разом з головами!

...Стара земля обернеться на хащі,
 І королі завиють в них, мов звірі,
 Ми будем радо гнати їх, як здобич,
 Під постріли рушниць дошкульноцирі, —
 І кров'ю їх напишем серед неба:
 «Світ вже змужнів — йому ляльок не треба!»
 (Петефі)

Той же «фінал» самодержавія малює Шевченко в «Подражанії Іезекіїлю»:

...Плач великий	Нікчемний, довгий і поганий,
Воместо львичищого рика	Межи людьми во притчу стане,
Почують люде, і той плач,	Самодержавний отой плач!

Всяке тиранство і всякий гніт ненавидять і Шевченко, і Петефі, бо найбільша цінність для них і найбільше благо — воля, джерело всього доброго, а...

...де нема святої волі,
 Не буде там добра ніколи.
 Нащо ж таки себе дурить?

(Шевченко)

Австрійський король був катом угорської волі, російський цар — катом української волі («Це той *первий*, що розпинав нашу Україну, а *вторая* доконала вдову сиротину. Кати! Кати! Людоїди!»), — то як же було Петефі й Шевченку не ненавидіти їх цілою душею і не накликати на них кари?

Так і Петефі, і Шевченко вимагали ворожої крові — щоб нею

зрошити народну волю. Воля, воля і праця — те, що з найбільшою святістю знову і знову звучить в їхній поезії і що є для них останньою метою невсипущої людської борні.

А про всесвітньо-історичне значення антицаристських (не в особовому, а в політичному значенні, як спрямованих проти російської імперії) ідей Шевченка хотілося б сказати ще таке. Тут Шевченко геніяльно побачив у російській імперії — раніше за всіх побачив — найбільшого ворога людства, найбільше лихо світової історії, найбільшу перепону на шляху прогресу людства (що пізніше було визнано передовою думкою всього світу) — і напався на неї з небаченою силою. Щоб зрозуміти, наскільки ця головна ідея Шевченка була політично високою і насущною, наскільки тут українська національна потреба виростала у «вселюдську» потребу і збігалася з напрямом всеєвропейського поступу, — для цього треба згадати, що не хто інший, як К. Маркс і Ф. Енгельс дивилися на всі події в Східній Європі з одної точки зору: зміцнюють вони чи послаблюють російську імперію, а одним із найбільших історичних завдань 60-х — 70-х років XIX стол. вважали «визволення Європи від московської диктатури», чи то шляхом «війни», чи то шляхом допомоги «соціальної революції в Росії».⁹⁾

*

Великі поети невичерпно самотні і тоді, коли вони брати по духу. Кожен з них — це світ окремий, неповторний і самодостатній. І скільки б схожого між ними не було, але несхожого, мабуть, ще більше. І навіть те, що їх споріднює, має в кожного свій особливий характер, свої виміри і барви. І навіть у спільному є різниця. В даному разі нас цікавила перш за все спільність і спорідненість, хоч принагідно в ній ми зауважували і різне, особливе.

Можна було б і ще дещо відзначити. Шевченко, мабуть, ширше і повніше виявив свій соціальний демократизм, його критика кріпосництва гостріша, глибша і послідовніше переведена з висот ідеалів гуманізму; в нього частіші картини бідунів селянства і в них більше людського болю і трагізму, — певно тому, що і кріпаччина на Україні була тяжчою, і сам Шевченко був до зрілого віку кріпаком.

Петефі не створив таких страшних апокаліптичних пророцтв, як Шевченкова «Осії глава XIV», — бо й становище Угорщини, при всьому трагізмі, не було таке, як України, бо Петефі дожив до повстання і був його учасником, а Шевченко тільки марив ним усе життя.

Петефі пізнав найвищу радість — радість особистої участі в усенародній революції проти ворогів.

Шевченкові не дано було такої долі. Натомість його все життя мучили тяжкі рефлексії про національну справу, про долю Укра-

⁹⁾ див. лист К. Маркса до ЦК Соціалдемократичної робітничої партії Німеччини від 11 вересня 1870 р.; К. Маркс, Ф. Енгельс. Вибрані листи, Укрполітвидав, Київ, 1949, стор. 240.

їни, якої часткою була його власна доля і яка в той же час входила цілком в його долю.

По великій катастрофі, — розгромі Кирило-Методіївського братства, — що на цілі десятиліття обірвала політично-визвольну українську роботу, Шевченко в казематі звертається думкою до своїх нещасливих друзів:

Чи ми ще зійдемося знову?
 Чи вже навіки розійшлись?
 І слово правди і любови
 В степи і дебрі рознесли!
 Нехай і так. Не наша мати,
 А довелося поважати,
 То воля Господа. Годить!

Смиріться, молитесь Богу
 І згадуйте один другого.
 Свою Україну любіть,
 Любіть її... Во время люте,
 В остатню тяжкую минуту
 За неї Господа моліть.

Це страшне відчуття цілковитої національної поразки (але навіть воно не могло вбити думи про Україну і моління на неї — як того, що одне залишається в житті по всьому, коли й саме життя гасне), — воно з часом минуло, і знову наростили мотиви боротьби. Але «трудні» рефлексії йдуть через усі роки, і знову й знову тяжкі сумніви треба поборювати великою любов'ю:

Для кого я пишу? Для чого
 За що я Україну люблю?
 Чи варт вона огня святого?...

 А все-таки її люблю,
 Мою Україну широку,
 Хоч я по ній і одинокий...
 ...Аж до погибелі дійшов...

І чим підступнішими й отруйнішими були сумніви, чим тяжчими — думи, — тим чистішою і твердішою поставала знов і знов з цього вогню щоразу новонароджувана і щоразу новоутверджувана, нового смислу й нової сили сповнена — все та ж давня і непозбутня віра і любов:

Я так її, я так люблю
 Мою Україну убогу,
 Що проклену святого Бога,
 За неї душу погублю!

Поставити свою знедолену країну вище за все на світі, вище «святого Бога» — це вже те Шевченківське, до чого не будемо шукати аналогій...

Можна знайти і інші відмінності між двома поетами. Шевченко філософічніший, ширший, універсальніший; породжений умовами його життя гострий мотив людської самотності в своєму драматичному розгортанні відкрив такі глибини предвічного людського ества, яких мало можна знайти в найбільших поетів людства; немає в Петєфі і чогось відповідного Шевченковій «Марії» з її невичерпною вселюдською глибиною і сіянням апостольської любови; зрештою,

і тема стосунків народу та інтелігенції, тема — «національного гріха» останньої посідає в Шевченка особливе місце, що зумовлено характером української історії.

«Более всех других роднится поэзия Шевченко с творчеством великого венгерского поэта Петефи, — зазначив О. І. Білецький в статті „Всемирная слава“. — Но Петефи... — это молния, на короткий срок сверкнувшая в глубокой ночи европейского мира. Шевченко — это длительная грозная буря, раскаты которой слышало потомство и после того, как умолк его гневный голос».¹⁰)

І все ж між обома великими поетами надзвичайно багато спільного, багато що ріднить їх, як нікого іншого — ми тут навели деякі поодинокі штрихи до картини цього великого братерства по духу, а вимальована сповна, ця картина стала б вражаючою. І вона певно ж допомогла б нам краще збагнути і сприйняти невичерпний духовий спадок і Шевченка і Петефі та їхнє місце в історичних змаганнях людства, у вселюдській культурі, у захоплюючому розгортанні нескінчених національних граней людства, бо ж уселюдське — це не тільки те, що від людства беруть, а й те, що людству дають.

І повертаючись тепер до початку статті, до питання: чим зумовлене спільне в поезії двох великих поетів, чим так схожі ті два могутні потоки, що течуть по різні боки Карпатського вододілу, ми можемо сказати: вони витікають з одного джерела — любови до Вітчизни; в них тече одна жива вода — кров любови до Вітчизни; вони впадають в одне море: найінтернаціональніше море найінтернаціональнішого почуття — любови до Вітчизни.

Есей відомого талановитого молодого літературознавця та критика Івана Дзюби передрукований з публікації (стор. 46-65):

„Sbornik Sevcenkovsky“ (rocnik V) venovany z prilezitosti 150. vyrocia narodenia T. H. Sevcenka problemom medzislovanskych literarnych vzťahov. Hlavný redaktor Univ. Doc. PhDr. Pavol Petrus, CSc. Filozofická fakulta University P. J. Safarika v Presove. Slovenske pedagogické nakladateľstvo, Bratislava 1965;

«Шевченківський збірник» (річник V), з приводу 150-річчя з дня народження Т. Г. Шевченка, присвячений питанням міжслов'янських літературних взаємин. Головний редактор доцент університету д-р філософії Паволь Петрус, кандидат наук. Філософічний факультет Університету ім. П. Й. Шафаріка. Словацьке педагогічне видавництво, Братіслава 1965.

У цьому збірнику є ще такі статті з питань українознавства: у розділі «Шевченківські студії» — Юліус Доляньський, «Шевченко і Петр Безруч» (стор. 7-45) та Петер Бунганич, «Переклади Кокавця Шевченкової поезії» (стор. 67-82); у розділі «Студії з міжслов'янських літературних взаємин» — Елена Рудльовчакова, «До питання культурних взаємостосунків між словаками і закарпатськими українцями в середині минулого століття» (стор. 149-166). Крім цього, в розділі рецензій Міхаль Роман обговорює питання «Українські славісти про сучасних чесько-словацьких письменників».

¹⁰) «Литературная газета», 9 березня 1961 р.

У видавництві ПРОЛОГ вийшло з друку

друге видання

збірки поезій

Василь Симоненко

БЕРЕГ ЧЕКАНЬ.

Упорядкував і вступну статтю написав Іван Кошелівець.

У збірці поезії, заборонені в Українській РСР та Радянському Союзі або спотворені цензурою КПРС.

Збірка має 220 стор. Ціна — 2,50 дол. або відповідна сума в перерахуванні на іншу валюту. Замовляти безпосередньо у вид-вах ПРОЛОГ, і «Сучасність» і у видавництві нашого журналу. Книжку можна купити також в українських книгарнях.

ДВІ КНИГИ

ПРО ЛІТЕРАТУРНИЙ ПРОЦЕС НА УКРАЇНІ

Іван Кошелівець (упорядник):

ПАНОРАМА НАЙНОВІШОЇ ЛІТЕРАТУРИ В УРСР

Іван Кошелівець:

СУЧАСНА ЛІТЕРАТУРА В УРСР

«Панорама» — у розмірі 368 сторінок — вибір поезії, прози та критики за останнє десятиріччя підрадянської української літератури.

Ціна — 2.95 дол.

«Сучасна література» — у розмірі 380 сторінок — широкий критичний огляд підрадянської української літератури з низкою екскурсів в історію її становлення та літературних портретів. На матеріалі останніх років автор визначає також тенденції та перспективи дальшого розвитку літератури в Українській РСР.

Ціна — 3,40 дол.

Крім цього, у видавництві «Пролог» появилвся збірник статей та есеїв

Юрій Шерех: **НЕ ДЛЯ ДІТЕЙ**

Ціна — 3,95 дол.

Ці книги ще можна набути в нашому видавництві, в книгарнях або безпосередньо в видавництві «Пролог»:

Prolog, Inc., 875 West End Avenue, Apt. 14 B, New York, N. Y. 10025

НА АКТУАЛЬНІ ТЕМИ

БОГДАН КРАВЦІВ: П'ЯТИЙ З'ЌЗД ПИСЬМЕННИКІВ УКРАЌНИ

СТАТТЯ ПЕРША: ТРИ РІЧИЩА З'ЌЗДОВОЌ РОЗМОВИ

П'ятий з'їзд Спїлки письменників України (СПУ), що відбувся в Києві 16-19 листопада 1966, привернув увагу українців на рїдних землях і у свїті деякими своїми моментами, як для радянської дїйсности, — новими і несподіваними. Вперше за всю історію СПУ на офіційному багатолюдному форумі заторкнено бїльш чи менш виразно справи, досї соромливо промовчуванї або навіть забороненї згадувати, — справи, що вважалися недоторкальними «табу». З цього погляду п'ятий з'їзд був подїєю і заслуговує на основнїшу аналізу.

Реченець з'їзду був визначений початково на квітень 1965 року, але в процесї започаткованої тоді на сторїнках «Лїтературної України» дискусії про стан радянської української лїтератури в окремих її дїлянках ця дата відсувалася без будь-яких повїдомлень та пояснень, і з'їзд відбувся аж по 19 мїсяцях, у листопаді 1966 року. Причин для такого відкладання було чимало: найголовнїшою з них була напружена внутрїшня ситуація, події та ферменти в радянському лїтературному життї не тїльки Української РСР, але й усього СРСР — арешти лїтераторів, мистців, педагогів та студентської молодї, проведенї з другої половини 1965 року на Україні, і судовї процеси над ними в рїзних мїстах України в квітнї 1966; судовий процес проти Синявського і Данїєля, проведений у Москві в лютому 1966 і його відгомїн у свїті та в СРСР, що виявився в рядї листів до ЦК КПРС та уряду СРСР з вимогами звільнити обох засуджених лїтераторів; такого ж приблизно розголосу набрала у свїті справа Івана Дзюби та Івана Свїтличного, що їх режим був примушений звільнити з-під арешту і тепер пробує знищити. Першого — морально, як члена КПРС і члена СПУ, звївши цього видатного критика до ролї перекладача чи редактора мови в... хемїчному журналі, другого — фізично, позбавивши його праці. Це все не давало можливості відбути письменницький з'їзд своєчасно, без загрози зударів та небажаних для радянської «монолїтності» виступів. Треба було підготувити з'їзд так, щоб не тїльки уговтати евентуальних опонентів і вирівняти чи прикрити всї розбїжності, але й надати йому вигляду манїфестації сповїдно свобїдної єдності лїтературних генерацій України в їх ставленнї до рїзних, у тому числі і негативних аспектів радянської сучасности, навїть до таких, як дискримінація української мови в Українській

РСР, варварське нищення її природи, пам'яток історії та культури, обмежування української видавничої продукції тощо.

У процесі підготовки виєліміновано з програми з'їзду заплановані співдоповіді (як про це згадав у своїй звітній доповіді голова правління СПУ Олесь Гончар), відповідно розділено ролі, теми і голоси, а то й суфлерські чинності між задалегідь намічених промовців; при такій режисурі з'їзд пройшов у дозволених межах і не спричинив жадних «несподіванок», якщо «не зважити на окремі закулісні істерики», на які таємничо натякав у заключному слові О. Гончар.

Досягнуто цього «успіху» рядом випробуваних кагебівськими експертами заходів та засобів, як, наприклад, застосованих до І. Дзюби та І. Світличного і, може, до інших, чи показовим «уроком» погрому редакції львівського «Жовтня», проведеним партійними наглядачами в роді Йосипа Терентійовича Цюха, завідувача катедри журналістики у ЛДУ, на сторінках цього ж таки журналу (ч. 9 за вересень 1966). Дісталось тоді «Жовтневі» не тільки за пропагування творів Богдана І. Антонича, але й за надрукування поеми молодого львівського поета Романа Кудлика п. н. «Зелені радощі трави» (надрукованої в ч. 12 за грудень 1965) із «проповіддю приреченості і беззахисності людини перед долею, безпросвітного смутку і песимізму.»

В такій атмосфері і за таких умов письменницький з'їзд проходив спокійно, подекуди навіть під знаком надто великої обережності у висловлюванні думок чи поглядів. Гострі та принципові питання подавалися на розгляд чи до відома учасників з'їзду завжди з обов'язковим відкликом або на Леніна або на партію, або найчастіше таки на «російських друзів» — письменників, мовознавців, журналістів. Всупереч передбачуванням київського поета, тепер відповідального редактора комсомольського журналу «Ранок» Віталія Коротича, висловленим у день з'їзду на сторінках «Радянської України» від 16 листопада 1966, розмова на з'їзді, хоч і була цікава, не була ні гострою, ні безкомпромісною. «Гострота й принципіальність, — писав Коротич, — з якими літератори беруться до вирішення найскладніших тем», могли справді таки бути вищими. Проте вони такими не були.

Рамки і напрямні всієї письменницької «розмови» на П'ятому з'їзді письменників України визначив досить швидко і категорично перший секретар ЦК КПУ Петро Юхимович Шелест у своїй обов'язковій для цього роду з'їздів промові про... «Войові завдання української радянської літератури», виголошеній першого дня після обрання до почесної президії з'їзду усього складу неприсутнього політбюро ЦК КПРС. Поклонившись перед прибулими на з'їзд представниками «великого російського народу», Шелест, як офіційний репрезентант режиму, тобто не тільки КПУ, але й ЦК КПРС, відкрив і «поблагословив» від імени партії такі три основні річища з'їздової «розмови»:

Перше — щодо української мови:

«В усій своїй діяльності комуністична партія постійно дбає про політичну й економічну рівність союзних республік, про невпинний

розвиток їх економіки і культури. Вона виховує в усіх радянських людей глибоку пошану до здобутків кожного народу, відкриває необмежені можливості для збагачення національних культур досягненнями всіх братніх народів. У цих умовах розквітає і міцніє наша рідна українська радянська література і мистецтво. Ви — її творці, її будівники. Розвиток соціалістичної української культури і мови багато в чому залежить від людей, які зібрались тут. І перш за все не від розмов про необхідність такого розвитку, а від вашої творчості. Треба бережливо з повагою ставитися до нашої рідної чудової української мови. Це наш скарб, велика спадщина, яку кожний з нас і в першу чергу ви, письменники, повинні берегти і розвивати. Романи, повісті, новели, поезії високого ідейного звучання, написані прекрасною українською мовою на високому художньому рівні, — ось те, що необхідно для подальшого збагачення і розвитку національної культури і мови. Ваш труд у цьому напрямку підтримувався і завжди буде підтрмуватися комуністичною партією.»

Коротко і виразно: партія — за словами Петра Юхимовача — робила й робить усе для «збагачення національних культур», для «розвитку соціалістичної української культури і мови», вимагає «бережливо, з повагою ставитись до нашої рідної чудової української мови». Але цей «наш скарб», цю «велику спадщину», не партія, а письменники, мають берегти і розвивати своїми творами. Їхній труд у цьому напрямі партія тільки підтримуватиме». Треба визнати, що це перша заява того роду в устах представника режиму за останні десятиріччя. Якщо порівняти цю заяву з виступами керівників КП(б)У у 20-их роках, гостро політичними за своїм змістом і спрямуванням, то в сьогоднішнього першого секретаря ЦК КПУ виразно підкреслена тенденція ставити це питання з цілковито аполітичному пляні: уся відповідальність за любов і плекання рідної мови покладається на літераторів, навіть, не як громадян чи діячів культури, але тільки їхні... твори. І ще треба сказати, що Шелест виступив з такою заявою в час, коли і він сам, і всі письменники, учасники з'їзду і всі люди на Україні прекрасно знають, що вистачило б одного «указу» партії та уряду, щоб українській мові привернено загарантовані їй конституцією права в державному і в громадському житті, а не тільки в літературній творчості.

Друге річище визначив Шелест щодо літературної молоді:

«Приємно відзначити, що за останні роки лави письменників України поповнилися молодими талановитими авторами. Тільки за час, що минув від попереднього з'їзду письменників, видано близько 600 перших книжок молодих авторів. З кожним днем народові стають відомі все нові імена молодих мистців, які завойовують авторитет пристрасними, високоідейними, майстерними творами і активною громадською діяльністю. Це ще раз яскраво свідчить про те, що ті з наших ідейних противників, хто сподівався на вигаданий ними ж конфлікт між поколіннями радянських мистців, зазнали гірко розчару-

вання. Молоді письменники України йшли і йдуть спільно із своїми старшими братами та батьками, і ніхто і ніколи не підірве цієї єдності наших славних поколінь.»

Знову виразно й рішуче: конфлікту між старшим і молодим поколіннями літераторів та мистців України — не було і немає. Сподіванки на якийсь конфлікт — даремні, він — тільки вигадка...

Трете річище, третя настанова керівника КПУ для учасників з'їзду, впершу чергу для молодих письменників, отих «нерозривних у своїй єдності з своїми старшими братами й батьками» — «непримиренність до ворога, до українського буржуазного націоналізму»:

«Неодмінна умова творчості мистця, який віддає свій талант рідному народові, є чітка партійна визначеність, цілеспрямованість кожного слова і образу. Адже відомо, що коли твір невиразний, коли в ньому затуманена суть, він не досягає своєї мети або навіть використовується ворогами проти українського народу і його держави. Як відомо, буржуазна пропаганда і її прислужники — українські буржуазні націоналісти за кордоном, які давно втратили людську гідність, не раз намагалися використати в своїх підлих антирадянських цілях деякі твори українських письменників, зокрема молодих, які допускали нечіткій і двозначний зміст в окремих поезіях, оповіданнях чи критичних статтях. А ми всі знаємо, що коли ворог тебе хвалить, то напевно ти десь припустив політичну помилку. І з цього кожна чесна радянська людина, а тим більше письменник, повинен робити необхідні висновки — бути пильнішим, більш гострим, більш непримиренним до ворогів свого народу».

Тенденція цієї третьої Шелестової настанови виразніша, ніж обидві попередні: дотримуйтеся «чіткої партійної визначеності», будьте непримиренними, не дозволяйте, щоб вас хвалили «буржуазні націоналісти».

Коли судити з надрукованих у «Літературній Україні» — правда, здебільшого за «скороченими стенограмами» — текстів з'їздових доповідей, звідомлень, промов та виступів, письменниця «розмова» на з'їзді попливла слухняно визначеними першим секретарем компартії України річищами. Не каламутили її навіть «окремі закулісні істерики».

Поклонившись, як і Шелест перед «великим російським народом», заговорив услід за ним про «повагу до нашої рідної, чудової української мови» творець сльогану «Партія веде», Павло Григорович Тичина. Із притаманним йому патосом, запозиченим з народних голосінь, Павло Григорович запевняв у своєму вступному слові:

«Не за славу свою власну думає нині кожен з нас, хто присутній в оцій великій залі, а про славу народу свого думаємо ми. Бо народ дав нам і мову свою золоту, бо чисті живодайні криниці творчості народної всі душі наші напоїли, бо велике богатирське серце народу в наших серцях силою відлунное, силою нечуваною революційною.»

Так, з таким патріотичним запалом говорив Тичина на відкритті з'їзду, 16 листопада 1966. Коли порівняти текст цієї промови, надрукований у «Літературній Україні» від 17 листопада 1966, із її текстом, надрукованим у «Радянській Україні» від 16 листопада 1966, тобто у день п'ятого з'їзду СПУ, то між ними чималі розбіжності. В цитованому уривку цього слова, виголошеного на відкритті з'їзду, Павло Григорович пропустив після слів «і мову свою золотую» вжитий ним первісно епітет «незрівнянну», побоюючись, мабуть, що присутні на залі партійні чиновники нерадо слухатимуть теке величання мови української; не може ж вона бути незрівнянною. коли над нею друга «рідна мова» — мова «великого російського народу». Коли мова про вступне слово Тичини, не тільки на пропуски «незручних» висловів у ньому він дозволив собі. На з'їзді він багато дечого подавав, наприклад, після захопленого речення про «чудодійне народження творчих сил молодих» і про те, що «наша нива все розкішнішими врожаєми колоситься», він додав ще п'ять речень, що їх не було в тексті «Радянської України»:

«І це — наслідок мудрої політики нашої рідної комуністичної партії, навколо якої усі ми згуртовані, якій ми вірні до кінця. Наша партія надихає нас на твори, гідні епохи будівництва комунізму. І ми заявляємо сьогодні: Партіє наша рідна, мати наша улюблена, і ти, народе наш безсмертний, всі ми — ваші діти. Ви дали нам сили, ви дали нам могутні крила для польоту. Спасибі вам, спасибі за це!»

Після виступів Шелеста і Тичини ніби гребля прорвалася: про любов до української мови заговорили усі — і доповідачі, і промовці, і гості, не тільки грузини, а навіть росіяни. Обережно так, здалеку обходячи, не називаючи здебільшого нікого по імені.

Повертався декілька разів до цієї теми голова правління СПУ Олесь Терентійович Гончар у головній узагальнюючій доповіді п. н. «Українська радянська література напередодні великого п'ятдесятиріччя».

«Усвідомлюючи свій священний патріотичний обов'язок, — говорив він, — література наша багато робить, щоб у юних душах розквітало почуття любови до батьківщини, до рідної історії, мови, культури, до батьків своїх, до їхніх завоювань. Квіти почуттів, що їх плекає література, часом, правда, життя приморожує, бо досить буває одного крижаного погляду бюрократа, щоб в ображену душу якого-небудь десятикласника чи десятикласниці війнуло мертвотним холодом, і вже, замість любови й довіри, там поселяється скепсис. Пора б уже карати за нівечення душ, за брехню, за фальш, карати за злочин байдужости, і на допомогу правосуддю тут найперше має прийти література.»

Підкресливши, як і Шелест, відповідальність передусім літератури в боротьбі проти бюрократів, Олесь Гончар у дальшому торкнувся досить обережно дещо конкретніших справ: важкого становища рідної мови в радянській школі. Він згадав навіть про «авторитетні державні заходи» в цьому напрямі, назвав міністерство освіти, але зно-

ву ж таки головну відповідальність визначив за... літературою, письменниками, а то й перекладачами.

«Не можна не сказати на з'їзді взагалі про стан викладання української мови в середній і вищій школі, про те, що в силу певних (? — Б.К.) умов рідна мова в школі часом опиняється в становищі гіршому, ніж чужоземна. Мова народу — це найбільший національний скарб, — повчав Гончар письменників, — і ми всі маємо його оберігати, в тому числі й авторитетними державними заходами, маємо неполегливо розвивати, оновлювати, збагачувати мову народну своєю літературною творчістю...»

«Виявляючи красу і життєву силу рідного слова, він (перекладач — Б. К.) мовби дає відповідь тим невігласам, які зневажають рідну мову, зрікаються її та ще й спонукають до цього своїх дітей, не задумуючись навіть, наскільки це принизливо й аморально.»

Промовчавши, як і Шелест, істину, що з цією аморальністю можна б покінчити декретуванням про обов'язкове навчання української мови в школах Української РСР, Олесь Гончар у дальшому згадав навіть те, що «українське слово живе й поза межами республіки» — серед українців (правда, тільки прогресивних!) за океаном, на Пришівщині, в ЧССР, Польщі, Румунії, Югославії, народи та уряди яких, мовляв, «створюють сприятливі умови для культурного розвитку українського населення, відкривають українські школи, вводять українську літературу в програми університетів...» Але, згадуючи це все і натавровуючи принизливість та аморальність усяких «невігласів», він — голова Співки письменників України — забув чи не зміг згадати про мільйони українців також «поза межами республіки», хоч і в межах Союзу Радянських Соціалістичних Республік, про тих, що живуть у південній Вороніжчині, на Кубані, в Казахстані, Середній Азії, в Сибірі, на Далекому Сході, — усі, позбавлені не тільки українських шкіл, а й української книжки, газети, радіопередачі.

Торкнулися питання української мови також і представники молоді письменницької генерації, однак дуже ляконічно і навіть, порівнюючи з О. Гончарем, набагато слабше. Відповідальний редактор комсомольського журналу «Ранок», Віталій Олексійович Коротич висловив тільки задоволення з того, що «Петро Юхимович Шелест нагадав нам про високий обов'язок плекання рідної мови як однієї із заporук народного безсмертя». Інший молодий поет, Віктор Федорович Корж, викладач у Дніпропетровському механічному технікумі, заявив:

«Хочеться, щоб українська мова була завжди чистою, соковитою, колоритною, починаючи від дитячих садків до вищих учбових закладів. Для цього треба уважніше дбати про викладання рідної мови в школі, у вузах.»

Для становища української мови в Українській РСР характерно, що цю свою досить таки платонічну заяву Віктор Корж виголосив у супроводі застереження:

«Не хотілось, щоб уболівання за мову, за свою культуру видавалось комусь якимось збоченням . . .

«Будучи інтернаціоналістами, ми завжди залишаємось українцями . . . У літературній молоді обрії бачення не обмежуються кінчиком носа, бо нас так і виховували справжніми і щирими інтернаціоналістами».

Не враховуючи подяки відомого радянського прозаїка Віталія Андрійовича Логвиненка, висловленої на адресу центрального комітету компартії «за прекрасний заклик бережливо ставитися до рідної мови», на мовному питанні зупинялися довше у своїх виступах тільки відповідальний секретар правління СПУ, прозаїк Василь Павлович Козаченко (подібно, як 1966 року Драч та Павличко, він побував у Нью-Йорку в 1957 році в складі делегації УРСР на генеральну асамблею ООН) і один з секретарів (з 1959 року) правління Спілки письменників СРСР — літературний критик доктор філологічних наук Леонид Миколайович Новиченко. Питання мови вони обидва поставили в дещо ширшу площину — у зв'язок з радянською національною політикою, посилюючися часто й обов'язково на Леніна, на російські авторитети і не називаючи справжніх причин дискримінації української мови в Українській РСР.

Дуже показові були думки В. Козаченка на тему «злиття мов і культур». Висміваючи різні види «паперового» і «казарменого» комунізму, як «прямолінійний витвір догматичної . . . гунвейбінської музи», Василь Павлович натаврував, з одного боку, шкідливість концепцій про якусь єдину «стерильно нову» культуру комуністичного майбутнього, концепцій, висловлюваних не тільки літераторами, але й різними теоретиками з таких радянських пресових органів, як «Известия», «Исторический журнал» (важко вгадати, який журнал мав на думці В. Козаченко, бо під поданою ним назвою в СРСР не виходить жоден журнал; є тільки «Вопросы истории», «Вопросы истории СССР» та «История СССР» — В. К.), «Литературная Россия» і навіть . . . «Радянська Україна»:

«Ці теоретики . . . — казав Василь Павлович — у своїх теоретичних викладах про комунізм, скажімо, в нашій країні на перший план неодмінно виносять питання мови. В них «напевнішою» ознакою завершення комунізму обов'язково являється такий стан, коли у світі чи в країні залишиться лише одна мова. І все це з такою легкістю та простотою, ніби всі інші проблеми в нас давно вже вирішені. Тільки оця одна й залишилася. Мені ж, наприклад, на сучасному етапі така проблема видається не лише товченням води в ступі, а ще й таким пустомельством, яке, нічому, не допомагаючи, лише дратує людей, часом зачіпає людську гідність, частенько підживлює животючі ще деінде бацили націоналізму та шовінізму».

Висловивши такі відважні і справедливі подекуди думки, В. Козаченко зараз же вісля цього «застрахував» себе пригадкою, що «останнім часом з'яляються вже в „Правде” статті, які трактують ці питання

з ленінською вдумливістю і тактовністю», і вдарив, з другого боку, якихось «інших запальних товаришів», що їх він чомусь не хотів назвати, чи не тому, що їх, мабуть, багато і що їх погляди здобувають собі все більше прихильників на Україні, можливо, навіть серед членів партії.

«І ще хочеться запитати — казав Козаченко — інших (підкреслення його ж — Б. К.) запальних товаришів, які присвячують ледь не все своє життя і всю свою діяльність запереченню вищезгаданих положень і забуваються в запалі так, що й не помічають, як сповзають з марксистських позицій і мимоволі потрапляють просто в обійми наших ідеологічних ворогів — буржуазних націоналістів: чи вам, товариші, не здається, що ви губите межі і часом забуваєте про найголовніше, що за деревами не бачите лісу?»

Приведені тут думки Василя Козаченка, висловлені ним в супроводі середньовічних екзорцизмів «не потішати нечистого» («геть, сатано!») і попереджень в роді «не тішити ворогів» і не «плутатись у ногах будівників нового, комуністичного суспільства», цікаві й важливі з усякого погляду: вони розкривають факт наявності активної групи «запальних товаришів»-комуністів, які в умовах радянської дійсності і з ленінських таки позицій ведуть відкриту, безупинну і послідовну боротьбу з теоретиками злиття національних мов і культур.

Факт існування такої групи чи гурта людей з відмінними від обов'язкових настроїв і поглядів підтвердив також Леонид Миколайович Новиченко у своєму виступі на одній із кінцевих сесій з'їзду (його промова була надрукована в «Літературній Україні» щойно 25 листопада 1966, значить — тиждень після з'їзду, і викликала широкий відгомін в еміграційній українській пресі). Абстрагуючи від критичних думок про «малу активність критики в щоденному літературному житті», Леонид Миколайович головну частину свого виступу присвятив «пильній увазі до проблеми єдності національного та інтернаціонального в житті радянського народу, в його художній культурі». Нав'язуючи до виголошеного на з'їзді привіту представника письменників Грузії Бесо Жгенті і до його вимоги, що «треба піклуватись про те, щоб і надалі розвивалася й вдосконалювалася кожна радянська національна культура і література, кожна радянська національна мова» і до промови секретаря Спілки письменників Російської РФСР Сергія Баруздіна, який заявив, що йому, «російській людині, не завжди була зрозуміла та кваллівість, з якою ми заговорили про злиття культур», ну, й обов'язково до «глибокої за змістом промови першого секретаря ЦК КПУ тов. П. Ю. Шелеста», Леонид Новиченко спробував назвати деякі речі по імені:

«Слід сказати, що за останні роки в питаннях розвитку національних культур і національних мов народів Радянського Союзу ми зустрічалися з неправильними поглядами, що суперечать ленінській національній політиці. Ми досить часто згадуємо у зв'язку з цим ім'я А. Агаєва. Як теоретик він величина покищо незначна. Але біда в

тому, що за Агаєвим, чії одіозні виступи з'явилися років чотири-п'ять тому, стояли дуже впливові на той час нахили до вольових рішень, тенденції волонтаризму, суб'єктивізму (усе це звичні в радянських енуціяціях визначення чи пак натяки на «культ особи» Нікіти Хрущова — Б. К.), які завдали немало шкоди і в інших галузях життя нашої країни. Тому його виступи викликали широкий і тривожний відгук майже в усіх братніх літературах.

«Фактично в статтях Агаєва містилася вимога ліквідації національних мов і переходу на мову російську» (підкреслення наше — Б. К.).

Визначивши цим останнім реченням коротко й виразно суть здійснюваної тепер в УРСР та інших республіках «національної політики», тобто русифікації, Леонид Новиченко намагався в дальшому злагіднити враження від своїх слів посиленням то на відому на еміграції, але ближче невизначену ним самим «гідну відповідь» «представника великої російської літератури» російського письменника Володимира О. Солоухіна, то на «тверезі, чіткі, справді партійні» позиції в статті Баграмова в московській «Правді», то нарешті на те, що, мовляв, «за останні роки у нас не було жодної спроби здійснити синтетичну, капітальну теоретичну працю на тему „Ленін і національне питання“»... Ці всі посилання були потрібні Новиченкові, мабуть, ще для того, щоб могли згадати навіть «з рішучим запереченням» не тільки «спрошену», але й «глибоко помилкову» позицію такого «авторитетного органу в питаннях мовознавства», яким є офіційний орган Інституту мовознавства АН СРСР «Вопросы языкознания», в одній із статей в якому ще 1962 року українська і білоруська мови були виключені з ряду мов, що мають «надійну перспективу подальшого розвитку», тобто, «приречені на історичне зникнення».

Засуджуючи «неправильні», «спрошені», «антинаукові» погляди офіційних радянських теоретиків і мовознавців, Леонид Новиченко, подібно як і Василь Козаченко, закінчив свою промову зверненням уваги на реакцію, яку погляди цього роду викликають серед національно свідомих кіл українського та інших народів:

«Адже шкода від тенденцій, які відбилися у виступах А. Агаєва, полягає не тільки в тому, що вони намагаються нав'язати нам грубо невірні рішення, але і в тому, що вони викликають у деяких людей таку ж односторонню реакцію, закривають їм очі на все реальне багатство нашого життя і примушують бачити та відчувати лише власні «національні болі», ставлять їх в ущербну позицію вічного скаржника, вічно ущемленої людини, а інколи й просто збивають на ідейні манівці, на яких так звана «національна свідомість» стає альфою і омегою всієї людської мудрости».

Справді таки! Дуже сильна і глибока мусить бути реакція людей на Україні проти обурливих та жалюгідних теорій про «злиття мов і культур», коли вона примусила радянських чиновників пригадати «любов і пошану до рідної мови» і бити у дзвін тривоги з приводу

опору, що його ці теорії зустрічають в національно свідомих колах українського та інших народів.

До подібних висновків приводить й аналіза проблеми «батьків і дітей», що була другою основною проблемою «розмови» на п'ятому з'їзді письменників України. Заклинання Петра Ю. Шелеста про «єдність наших славних поколінь», про вигаданість ідейними противниками «конфлікту між поколіннями радянських мистців» були підхоплені навипередки і головним доповідачем, і іншими промовцями на з'їзді.

Із щирим, здавалося б, захопленням вітав П. Тичина у своєму вступному слові, надрукованому під назвою «Орися ж, ниво, долом та горою!» в «Радянській Україні» від 16 листопада 1966, прихід в літературу нових молодих сил:

«Як багато прийшло в літературу молодих. Це наша зміна, це наша надія, наше майбутнє. Ми сміливо і впевнено передаємо в руки нашої зміни, нашої молоді ту справу, якій ми служили і служимо. Ми не боїмося передати нашої молоді найдорожче, що ми маємо, бо віримо в талант нового покоління, бо віримо його розумові, бо ми впевнені в тому, що прапор нашої літератури в молодих руках не похилиться наниз, а ще вище піднесеться — на славу українського радянського народу».

У такому піднесеному тоні писав Павло Григорович у первісному тексті свого слова. Але коли довелося виступати на з'їзді і говорити перед представниками партії та уряду, весь зацитований нами уступ про молодь зник з тексту його вступного слова, надрукованого без примітки «друкується за скороченою стенограмою» в «Літературній Україні» від 17 листопада 1966.

Вторуючи першому секретареві ЦК КПУ, голова правління СПУ Олесь Гончар запевняв і собі:

«Штучним було протиставляти молоду нашу поезію творчості старших майстрів... Коли йдеться про найдорожче, найзаповітніше для поета, то тут у нас нема і не повинно бути розбіжностей, ніяких чвар між поколіннями, бо мета єдина і єдиний народ, якому ми служимо нашою творчістю».

Але трохи далі, торкаючись питання формування душ дівтори, цей же Олесь Гончар говорив про інші явища:

«І якщо тепер у поведінці і настроях певної частини молоді ми зустрічаємо дещо таке, що викликає нарікання, а часом і тривогу, то, може, слід би нам замислитись, звідки такі явища походять? Чи не з школи вони зачиналися? Чи не є це реакція спротиву тим вульгарно-соціологічним темам, тріскучій риториці, тим догматичним лещатам, в які свого часу пробували заганяти допитливу, правдолюбну й щирю душу дитини? Та чи й зараз із цим уже покінчено?»

Досить широко про становище з молоддю говорив у своєму виступі Василь П. Козаченко, але його нарікання на недосвідченість літературної молоді, перестороги на її адресу, застерігання «закордонних

панів-націоналістів» не покладати надій на помилки та недоліки молодих літераторів і мистців, також не свідчать про якусь безконфліктність, відсутність розбіжностей між старшими і молодшими літературними поколіннями. А говорив Василь Павлович таке:

«Останніми роками особливо інтенсивно поповнюємося значними загонами обдарованої, але не обстріляної в ідеологічних битвах творчої молоді. Молоді, частина якої часом не зовсім чітко дає собі раду в складних обставинах війни ідей, а іноді забуває, що ніяке мирне співіснування в будь-якій формі, з будь-яких міркувань, з проявами чи носіями чужої нам ідеології для радянського письменника неприпустиме. А такі й подібні речі у нас часом трапляються. І хоч у паніку впадати від того у нас і немає підстав (та й взагалі ми не панікери!), все ж свою ідейну зброю маємо гартувати щоденно, невпинно дбаючи про піднесення рівня ідейно-виховної роботи в спілці.

«До речі, мушу застерегти закордонних панів-націоналістів: даремно ви, панове, насторожуєте вуха і плекаєте якісь надії! Бо говоримо ми про такі речі на своєму з'їзді не від якогось там остраху і незалежно від ваших ідеологічних наступів чи фальшивих загравань. Ми не боїмось (і ніколи не боялися) зізнаватися, коли хтось з наших товаришів у чомусь помиляється чи помилявся, не боїмось і найгострішої критики наших справжніх недоліків чи недоробок. Самі критикуємо свої помилки і тих, хто помиляється... Однак вам, панове націоналісти, шовіністи й інші «істи», не гріти своїх рук біля нашого багаття! Марні тут, панове, ваші наступи та підступи, марні й фальшиві загравання! Краще не мильтеся, бо голитися не будете, як каже дотепне народне прислів'я. Не будете тому, що всі ми, радянські письменники, — і молодші, і старші, більше загартовані життям чи менше, і ті, що часом чомусь оступляються чи помиляються, і ті, що, може, й ніколи не помиляються, всі ми — ідейні сини й дочки нашої комуністичної партії, всі стоїмо на позиціях партійности, народности, соціалістичного реалізму, всі в єдиному творчому пориві, разом зі своїм радянським народом крокуємо ленінським шляхом, і з того ленінського шляху нас уже не зіб'є ніхто і ніщо».

Поданий Шелестом мотив про відсутність чи вигаданість конфлікту між радянськими поколіннями літераторів і мистців підхопили досить рішуче, подекуди навіть з намаганням сказати більше за «вождів», речники молодих на з'їзді. Поет Віталій Коротич, правда, уже не такий молодий, бо 31-літній, намагався з притаманним йому (тепер у своїх поезіях і репортажах) нахилом до повчання опонувати проти самого таки терміну молодий (яка, мовляв, може бути... «сорокалітня молодь»?) і пробував зводити питання конфлікту в іншу площину:

«Різні конфлікти й проблеми виникали в нас за минуле семиріччя. Були такі, що поставали на весь зріст. Були й вигадані проблеми — хоча б щодо конфлікту між старшими й молодшими. Але я щасливий, що цей вигаданий конфлікт поступився місцем конфліктів справ-

жньому — суперечці щирого та брехливого, талановитого й бездарного...

«Молодь у житті нашого суспільства, в житті нашої країни зуміла завоювати високі позиції. Тому дуже важливо, з яким світоглядом люди йдуть у літературу і як вони підходять до спірних питань, до найважливіших проблем нашого життя.

«Молодим належить учитися. Але вчитись належить усім нам. Здрібненість деяких творів, непевність їхня далеко не завжди є віковою ознакою. Все це свідчить радше про спільну нашу біду».

Куди оригімальніше та щиріше, ніж Коротич, говорив 27-літній дніпропетровський поет Віктор Корж, автор виданої в 1966 році збірки «Борвій»:

«Надто примарною птицею кружляла злослива вигадка про конфлікт між старшим і молодшим поколіннями. Надзьобавшись хитромудрих міркувань і дискусійних лжепророцтв, вона зникла. А натомість з'явилася реальна картина святої єдності «батьків і дітей», риси якої світло проглянули з бойової, ідейної творчості молодих.

«Позбавлена реального коріння спроба протиставити покоління зазнала поразки. Молода поезія не протиставляє себе старшим майстрам, а ретельно вивчає їхній досвід і прагне всіма силами продовжувати їхню справу...

«Яскравий представник молодшої поезії Василь Симоненко з гордістю заявляв, що ми в світ прийшли успадкувати славу батьків своїх...

«Молода поезія не схильна розглядати великий історичний процес революційного перетворення світу вузько, одноденно, розбивати цей процес на дрібні актуальності, в яких легко заплутатись. Неспокійне, завзяте літературне поповнення прийшло до великої літератури. Цьому поповненню близькі й рідні турботи народу, воно чутливе до збуреної сучасності».

Основно і змістовно про молоду зміну в літературі і в мистецтві говорив відомий радянський літературознавець, доктор філологічних наук і професор з 1963 року, Степан Андрійович Крижанівський, не спрощуючи проблеми і не заперечуючи навіть існування «поетичної опозиції». Його виступ був подекуди доброю спробою підсумків усього того нового, що його внасли в радянську літературу, головним чином в поезію поети-«шестидесятники»:

«Для всіх ясно, що поетичне мистецтво України за міжз'їздівське семиріччя пройшло великий і славний шлях. На мій погляд, є три найголовніші риси цього періоду: підвищення гуманістичної проблематики, гуманістичного ідейного звучання, підвищення естетичної культури поетів, що відбилося в напрямі новаторських шукань, прихід нового літературного покоління, яке умовно було назване шестидесятниками. Рух цей весь час іде по висхідній.

«В житті й літературі відбувався процес духового оновлення, йшло

дальше художнє ствердження ленінського ідеалу людини й суспільства. Підносилася ідея цінности людини, її неповторности.

«Поезія стала проблемнішою та філософічнішою, розмаїтшою за ідеями та формами, менш ілюстративною, глибше проникає в проблеми морально-етичні та психологічні. З-поміж усіх галузей творчости вона найближча до філософії. Поезія відбила в художніх образах величезну науково-технічну революцію. Не відриваючись від землі, від долі людини праці, поети зводили очі і в небо, штурмували космос.

«Підвищилися новаторські шукання, що їх вдало визначив Павло Тичина словами: ми всі повинні бути новаторами, зроблено немало художніх відкриттів. По суті, це була ціла революція в поетичному мистецтві — досить тиха, але й досить кардинальна, було повалено чимало ідолів та божків і повністю відновлено в правах одну богиню — Красу, богиню з вічно мінливим лицем.

«Теми й проблеми сучасности стояли в центрі уваги наших поетів. Оновлення ідейно-змістової сфери позначилося й на оновленні поетичних форм.

«Сказати правду, особливих соціальних причин для конфлікту між старшими і молодшими не було, а якщо мати на увазі конфлікт між І. Драчем і М. Шереметом, то тут було просто змагання талантів. У літературі всі місця вакантні, всім вистачить місця, поступово відсіється зерно від полови, і ввійде в дію постійний суддя — закон художньої цінности, справжнього новаторства, якому однаково підлягають і старші, й молодші, бо за великим рахунком мистецтва не буває ні старих, ні молодих, а є тільки більш чи менш талановиті. І кожен є поетом доти, доки він шукач, учень, новобранець, творець. Таким був М. Рильський до останнього дня свого життя. Що ж до самої цієї «поетичної опозиції», то в кінцевому рахунку вона певний час існувала й була корисною тим, що збуджувала дух змагання, підвищувала атмосферу творчих шукань. Мода відходить — мистецтво залишається».

Не зважаючи на всі намагання заперечити наявність чи такі або інші причини конфлікту між молодшими і старшими, деякі виступи на з'їзді підтвердили, що поетична чи й мистецька «опозиція» існує й далі. Голова комітету по кінематографії при раді міністрів УРСР Святослав Іванов, заперечуючи «затискування творчої молоді» в українській кінематографії і згадуючи при цьому Миколу Вінграновського та інших, нарікав на «ідейні помилки» деяких фільмів, в тому числі і зробленого Ю. Ільєнком фільму «Криниця для спраглих», сценарій для якого написав Іван Драч. Заявляючи, що «у нас немає і не може бути протиріч між молодшим, середнім і старшим поколіннями кіномистців», С. Іванов разом з цим попереджував, що «плутанина в естетичних поглядах деякої частини творчої молоді від усіх нас вимагає серйозної уваги». Ще гостріше висвітлив становище з творчою молоддю комсомольський ватажок — перший секретар ЦК ЛКСМУ Юрій Єльченко, який з окремим притиском заявив:

«Товариші! У нашій спільній роботі є ще й значні недоробки та серйозні помилки. В творах окремих молодих мистців уживаються мотиви песимізму, самозакоханости, а нерідко й аполітичності. Внаслідок недостатньої марксистсько-ленінської підготовки ряд молодих літераторів не зміг дати правильної оцінки сучасним суспільним явищам, питанням розвитку національної культури і міжнаціональних відносин. Деякі молоді люди стали видавати себе за якихось новаторів літературних форм і витрачати свій талант на політично сумнівні писання. Ці збочення в молодій літературі були піддані різкій критиці на XXIII з'їзді КП України. Ми вважаємо, що ця критика повністю стосується і центрального комітету комсомолу, місцевих комітетів та первинних організацій ЛКСМУ, які не скрізь і не завжди приділяли належну увагу вихованню молодих мистців. Нам необхідно забезпечити товариську критику недоліків у творчості молодих, посилити вимогливість і разом з тим поліпшити піклування про їх ідейне та художнє зростання».

Показовими для справжнього становища — ферментів та тенденцій в сучасному літературному і мистецькому житті України — можуть бути повчання й застерігання проти надмірного захоплення новаторськими і модерністичними шуканнями, висловлені у з'їздових доповідях та виступах. «Все, що уникає реалізму, все те буде тільки втечею від того, чим живе наш народ, то буде боягузством замаскованим формалістичними штатами» — погрожував патетично Павло Тичина. Про «гірку історію декаденсу і тих його сучасних модерністських послідовників, які цураючись соціальних проблем, пішли в безплідну словесну алхемию, в присмерки відчаю і песимізму», про те, що «в сучасному буржуазному модернізмі багато туману, претенсій, судорожних рефлексій», — говорив Олесь Гончар, застерігаючи проти «декадентських іграшок», «формалістичних трюків» тощо. Про безуспішні, мовляв, «силкування „підсунути“ нашій поезії аполітизм, нігілізм, формалізм» згадував навіть ліберальний щодо новаторських шукань Степан Крижанівський. Дораджуючи «інформувати нашу громадськість і про ті процеси, які точаться в сучасному західному мистецтві, зокрема про розвиток сучасних модерністських течій», Олексій Іванович Полторацький, головний редактор органу «Українського товариства дружби і культурного зв'язку з зарубіжними країнами» «Всесвіт», запевняв, що «письменники соціалістичного реалізму ніколи не стануть на шлях Кафки або Джойса» і що «найкращий спосіб боротися з модернізмом «показувати зразки модерністських творів, так само, як у нас друкують зразки абстракціоністських картин. Читач прочитає, подивиться, скаже Гоголевими словами: „Дивись, яка кака намальована“, — і на цьому край».

Офіційну, продиктовану партією настанову, що немає конфлікту між генераціями літераторів і мистців, продемонстровано на з'їзді не тільки словесними заявами доповідачів і промовців. Щоб надати літературному колективі Української РСР потрібного вигляду «єдно-

сти», скрупулятно замазано всі за останні роки виниклі розбіжності між старшими, тобто режимним літературним проводом, і здебільшого молодими літераторами та критиками. Позитивно оцінюючи досягнення молодого поезії, Олесь Гончар згадував у своїй доповіді — після Дмитра Павличка й Івана Драча (які в той час перебували у США, як члени делегації УРСР на генеральну асамблею ООН) — також промовчуваних останніми роками Ліну Костенко, Миколу Вінграновського, Василя Голобородька і Романа Кудлика, битого у вересневому числі «Жовтня» за поему «Зелені радощі трави». Ліну Костенко й Вінграновського згадував стримано Степан Крижанівський, який назвав між критиками, які «зважуються говорити... правду в очі», навіть репресованого і цькованого Івана Дзюбу поруч Анатолія Шевченка, хоч, з другого боку, і про І Дзюбу, і про його колег Івана Світличного та Євгена Сверстюка не відважилися згадати ні Олесь Гончар, ні Леонид Новиченко в оглядах сучасної радянської літературної критики.

Не було на з'їзді жадного відкритого засудження тих чи тих молодих літераторів за їхні «ідейні помилки» чи «формалістичні викрутаси». Не назвали нікого по імені між тими, що, мовляв, допускають «нечіткий і двозначний зміст в окремих поезіях, оповіданнях, чи критичних статтях» або «помиляються», ні партійні «боси» Шелест та Сльченко, ні такі літературні чиновники, як Павло Тичина або Василь Козаченко. Навіть Святослав Іванов, критикуючи фільм «Криниця спраглих», не назвав по імені автора його сценарія Івана Драча. Така послідовна оглядність у ставленні до молодих виявилася також у введєнні до керівних органів СПУ декількох представників молодого покоління — до 62-членного правління СПУ були обрані Ростислав Братунь, Євген Гудало, Іван Драч, Віталій Коротич, Борис Олійник, Дмитро Павличко, а з-поміж них до 27-членної «президії правління» увійшли Драч, Коротич та Павличко (останній навіть до секретаріату СПУ); до ревізійної комісії, що складається з 21 члена, були обрані з-поміж молодих двоє — Володимир Коломієць та Роман Лубківський.

Третім основним рiчизцем з'їздової розмови була обов'язкова на цього роду конвентикаль розправа з «українським буржуазним націоналізмом». Підхопивши атаку П. Ю. Шелеста, найбільше в цьому напрямі ангажувався Василь Козаченко, який особливо наполегливо застерігав молодь проти «потрапляння в обійми ідеологічних ворогів — буржуазних націоналістів». Не загаявся вдарити по «мюнхенських вболівальниках» Олесь Гончар за те, що вони «тягнуться до творчості Симоненка» і «намагаються виставити поета в своєму кривому дзеркалі».

Проти «світового заокеанського жандарма», який «із своїми сателітами хоче розп'яти правду і свободу», гримів у своїй промові драматург Микола Зарудний.

Проте треба ствердити, що на з'їзді не було таких звичайних у давні роки атак та цькувань проти «буржуазних націоналістів» чи

«буржуазно-націоналістичного охвістя» на самій Україні. (З такими закидами чи обвинуваченнями на адресу підсудних не відважувалися, до речі, виступати навіть прокурори під час квітневих процесів у Львові, Києві, Одесі, Луцькому, Івано-Франківському та інших містах України). Тотально промовчано на з'їзді справу арештів і процесів над діячами української культури, хоч — коли судити із змісту і тону деяких виступів, особливо в справі «злиття мов і культур», — ці арешти та вироки мали безсумнівний вплив на те, що згадані тенденції були заторкнені взагалі а то й засуджені на п'ятому з'їзді Спілки письменників України.

Абстрагуючи від обговорених вище основних річищ з'їздової розмови, широко були обговорювані під час сесій з'їзду питання фактичного ідейно-мистецького стану окремих жанрів радянської літератури, критичного а то й жалюгідного подекуди становища видавничої справи в Українській РСР, матеріального, особливо пенсійного, забезпечення письменників тощо. Усі ці питання вимагають окремого розгляду, підсумки і висновки якого дозволили б накреслити реальну картину «української радянської літератури напередодні великого п'ятдесятиріччя», тобто — «встановлення радянської влади на Україні».

На цьому місці варто згадати ще декілька моментів із з'їздових доповідей та промов, які можуть бути добрим доповненням для з'ясування важкого стану української культури в Українській РСР, що її радянська пропаганда намагається визначити «суверенною державою українського народу».

Так, наприклад, Олесь Гончар, згадуючи з обуренням варварське за його словами, ставлення до «таких проблем, як охорона природи, збереження національних багатств», закликав бути непримиренним, коли справа торкається інтересів народних, «бо тільки тупий зачерствілий душею робот-виконавець здатен спокійно дивитися, як нищать природні багатства, оголюються схили гір — отже, як десь уже в наступних десятиріччях рубаємо букові карпатські ліси, як у жалюгідні канали перетворюємо наші розкішні дніпровські притоки, випрямляючи, під лінійку виструнчуючи кожну з них, що віками текли по своїх руслах природно, розкуто й вільно, як людська думка».

Висловивши таку сміливу критику господарювання природними багатствами в УРСР, Олесь Гончар виявив такий характеристичний факт затискування правди радянськими цензорами та редакторами: в надрукованій в одній з республіканських газет його статті на цю тему фразу «оголюються схили гір» виправлено на «п о д е к у д и оголюються схили гір». До речі, треба сказати, що таке «виправлення» зробила редакція «Радянської України» в числі від 15 листопада 1966; друкуючи скорочено статтю О. Гончара, вона все ж таки, надрукувала пасус про «різні сумнівні експерименти, що стосуються Дніпра і наших розкішних малих річок, з якими інший недалекоглядний господарник розправляється, як йому заманеться, не зважаючи ні на

які наукові рекомендації», — пасус, що його чомусь викреслено з тексту доповіді Гончаря, надрукованого в «Літературній Україні» від 17 листопада.

Характеристичну для радянської дійсности ілюстрацію згадала у своєму виступі голова Львівського відділення СПУ Ірина Вільде. Нарікаючи на периферійне ставлення керівництва до західних областей України, вона привела такі, «незрозумілі», мовляв, факти, як те, що у Львові зліквідовано Філіял Академії наук УРСР, що львівські письменники і мистці не можуть добитися ні хочби тільки кіностудії малих форм, ні навіть клубу творчої інтелігенції...

Про деякі обурливі факти варварського ставлення до питань охорони природи і пам'яток історії й культури згадував у своїй промові також закарпатський прозаїк Іван Михайлович Чендей. Він говорив не тільки про факт знищення (згноєння!) понад 30 000 кубометрів бука в Березнянському лісокомбінаті на Закарпатті, але і про те, що в одній місцевості Закарпаття порубано на дрова старовинну дерев'яну церкву, а іншу, чудовий зразок закарпатської готики в селі Стеблівка біля Хусту, залишену в крайне занедбаному стані, мусів рятувати від знищення аж прибулий на Закарпаття із Куби директор кубинського інституту етнографії та фолкльору Родрігес Фейхоо.

Проте ж найбільш показовий для ситуації в цьому відношенні факт, що і Олесь Гончар, і Іван Чендей відважилися виступити з вимогами охорони дніпровської карпатської природи і пам'яток архітектури на Закарпатті тільки тоді, коли про це заговорили перше російські письменники й газети: Леонид Леонов, московська «Літературна газета» та інші. З цього погляду характеристичні й такі подробиці, як те, що й виступи проти шовіністичних концепцій про злиття мов і культур майже усі промовці на П'ятому з'їзді письменників України виправдовували такими ж виступами російських письменників і теоретиків, чи й те, що «реабілітація» Володимира Винниченка, як письменника, про яку з таким захватом говорив у Нью-Йорку Дмитро Павличко, буде започаткована в Москві, а не на Україні: «реабілітаційна» стаття про Винниченка, появиться, згідно із заявою Сергія Баруздіна, в журналі «Дружба народів». Про якусь, хочби тільки духову суверенність українських радянських «інженерів душ» такі факти не свідчать.

Найважливіший висновок із зроблених тут тільки часткових підсумків дискусії під час П'ятого з'їзду письменників України той, що там зламано кордон заборонених табу і започатковано, хай покищо тільки теоретичну, розмову про деякі з актуальних і тривожних питань радянської сучасности, — питань, болючих не тільки для «деяких людей» на Україні, але й для загалу українців на рідних землях і на еміграції. Треба сподіватися, що українські інтелектуалісти — письменники, мистці, науковці — в УРСР поширять засяг своїх виступів і, може, тоді вони усвідомлять також істину, що для суверенної дії треба насамперед суверенного мислення.

АНДРІЙ КАРИЙ: БУДІВЕЛЬНА СПРАВА НА УКРАЇНІ

На матеріялах радянської преси

ПРОЄКТУВАННЯ І БУДІВНИЦТВО ЗАВОДІВ

Пересічний український громадянин не уявляє, на скільки мільйонів карбованців бідніє Україна через промахи проєктувальників. Наведемо для ілюстрації кілька прикладів.

У місті Добропіллі, Донецької області, на шахті ч. 3 побудували фабрику для збагачування вугілля. Її будівництво коштувало 700 тис. крб. І коли фабрика вже була побудована, виявилося, що збагачувати вугілля вона не може. Проєктувальники помилилися. Коли робітники закінчили будівництво, вони довідалися, що збудована ними фабрика нікому не потрібна. Народні гроші комуністична держава викинула на вітер.

На будівництві гідролізно-дріжджового заводу в Запоріжжі через помилки проєктувальників довелося ламати багато вже збудованих залізобетонних конструкцій. Нарешті завод став до ладу, і тоді виявилося, що він потребує не 170 робітників, як планували проєктувальники, а 450. Від надмірного, не передбаченого проєктувальниками тепла почали викручуватися і розпадатися вініпластові вентиляційні труби. Потім виявилося, що ніде дівати відходи. Для нормальної роботи завод потребує 8 800 кубічних метрів води на добу. Проєктувальники ж поставили завод на віддалі 15 кілометрів від Дніпра і не врахували, що на цьому місці він не буде забезпечений достатньою кількістю води. Через це фактична потужність заводу виявляється не 10,5 тис. тонн дріжджів на рік, як повинно було бути за проєктом, а тільки 4,5 тис. тонн.

Керівник «Стебникхімбуду» в Дрогобичі, Львівська область, Завадовський розповідає: «При спорудженні Новостебницького калійного комбінату часто доводилося буквально „на ходу” виправляти грубі помилки проєктувальників. Гаяли багато часу і коштів. Собівартість будівництва зростала».

З будівництва другого киснево-конверторного цеху «Криворіжстали» повідомляють: «Вчора направлені сюди креслення — сьогодні забирають назад, їх перекроюють, а потім знову передають будові. Сім місяців тому будівельники, на підставі таких креслень, забетонували фундамент, а тепер його руйнують відбійними молотками. Зайвими через це виявилися і вже виготовлені металоконструкції загальною вагою понад тисячу тонн».

Київська «Робітнича газета» так інформує про будівництво Дрогобицького машинобудівного заводу:

«Найголовніша складність — проектні прорахунки. Не встигнуть будівельники на якійсь позначці виконати великий обсяг робіт, як з Харкова присилають нові поправки... От характерний приклад. Проектом було передбачено створити бетонну підготовку під підлоги. Будівельники своєчасно забетонували 17 тис. квадратних метрів площі. Але тут раптом виявилось, що в харківському «Діпроважмаші» забули передбачити спеціальні канали для транспортування металеві стружки. Бетон довелося розбити, а потім додатково укласти його 260 кубометрів. Втрати — 20 тис. карбованців».

Подібних прикладів можна навести дуже багато. Серед українських будівельників поширений такий жарт: «Будуете? — Будуємо. А розвалювати скоро будете? — Як тільки добудуємо».

Справа проектування нових заводів поставлена надзвичайно погано не тільки на Україні, а й в інших республіках СРСР. Це добре відомо партійному керівництву в Москві. Тому в директивах ХХІІІ з'їзду КПРС сказано, що треба «підвищити відповідальність проектних організацій, міністерств і відомств... за якість проектів...» Де-хто пропонує карати проектувальників за кожний промах карбованцем. Але це не розв'язує проблеми.

Адже помилки в проектах — це не окремі випадки, а масове явище. Отже існують об'єктивні причини, які породили це явище. І тому, перш ніж говорити про підвищення відповідальності проектувальників і про «карання їх карбованцем», треба подбати про те, щоб усунути причини, які породжували і далі породжують масові недоліки в проектах. Треба насамперед поліпшити навчання у технічних вузах, не забивати голови студентів такими дисциплінами, як історія партії, діямат тощо.

*

Проектувальники, які складають проекти майбутніх заводів, отримують грошові премії за так званий «дешевий проект». Тому вони правдами й неправдами намагаються виключити навіть необхідні об'єкти. Однак під час будівництва стає зрозумілим, що без них обійтися не можна і тоді до проекту вносять доповнення. Це порушує графік робіт. Доводиться поспішно замовляти нове устаткування і матеріяли. Тому під час будівництва фактичні видатки виявляються, як правило, значно вищими, ніж мали б бути за складеним кошторисом.

У будівельників система планування і обліку побудована на підрахунку грошової вартості виконаних робіт. Припустимо, що за кошторисом будівництво заводу має коштувати 1 млн крб. і цей завод має бути побудований протягом року. Якщо будівельники за пів року здійснили робіт на пів мільйона карбованців, то вони виконали піврічний план 100%. Від виконання плану в карбованцях залежить фонд заробітної платні, тобто виплата грошей робітникам, інжене-

рам, технікам і службовцям. І от ця система примушує керівників будівельних організацій порушувати послідовність будівництва і хатитися насамперед не за ті роботи, які при розумній організації праці слід було б виконати в першу чергу, а за ті, які більше коштують. В такий спосіб будівельники намагаються виконати плян освоєння коштів. Будівельна організація, яка виконала протягом місяця певну роботу, розцінює її згідно з кошторисом і може тоді списати відповідну суму з рахунку замовника, завдяки чому отримує гроші на заробітну платню. І це повторюється щомісяця.

Така система приводить до поділу робіт на «вигідні» і «невигідні». Вона стимулює прискорення «вигідних» робіт, незалежно від того, чи є вони вузьким місцем сьогодні, чи може їх ліпше було б здійснити пізніше, а спочатку виконати інші роботи, за які за кошторисом належить менша сума. Заключні (обробні) роботи на будівництві належать до категорії «не вигідних». До того часу, коли їх треба виконувати, призначена для будівництва за кошторисом сума здебільшого вже вичерпана, бо будівництво фактично коштувало більше, ніж це було передбачено. І в таких умовах будівельні керівники примушені не поспішати з закінченням робіт, а навпаки, їм доводиться затримати справу і негайно перекидати частину робітників на інший об'єкт, який починають будувати і на якому легко можна знайти «вигідні роботи».

Існуюча система встановлює право на отримання в банку заробітної платні для робітників та інженерів шляхом чисто формальних математичних підрахунків. Начальникам будівельних організацій доводиться ламати голову, щоб якось викрутитись і заплатити будівельникам за їхню працю згідно з нормами і розцінками. Система примушує їх розпилувати сили, замість того, щоб можливо скоріше здати в експлуатацію один завод і тоді перейти до будівництва іншого.

Радянська преса називає багато причин, які затримують завершення нових заводів: погана ув'язка робіт, незадовільна організація плянування і управління тощо. Однак це не першопричини, яких треба шукати в самій економічній системі.

ФОНДИ ДЛЯ БУДІВНИЦТВА

У місті Жданові (колишній Маріупіль) плян 1966 року передбачав ввід цеху металоконструкцій на заводі тяжкого машинобудування. Московська «Строительная газета» від 3 серпня 1966 в статті «Пускові — в центр уваги» писала, що для повного виконання обсягу робіт на цьому об'єкті потрібні 3,6 млн крб., а Держплян СРСР виділив 1 412 млн.

Будуючи нові шахти в Західньому Донбасі, державні органи мало цікавляться тим, де житимуть шахтарі, і приділяють явно недостатні кошти для будівництва жител. При розгляді проектних завдань на

будівництво вугільних комплексів, вони для «економії коштів» однобічно скорочують видатки на житла для гірників. Так, наприклад, коли справа дійшла до затвердження складених архітекторами проектів будівництва західньо-донбаських шахт чч. 29, 21/22 і 25/26, Держплян скоротив обсяг житлового будівництва на 42% від підрахованої фахівцями потреби. Один із відповідальних за будівництво архітекторів, Г. Пушкаренко, розповідаючи про наслідки цієї практики, писав у «Строительной газете» (19. 6. 1966):

«Результат такої „економії” вже відбивається на роботі шахтовобудов. Так, на „Терновській”, що діє третій рік, досі не можуть подолати труднощів, спричинених гострою нестачею житлової площі. А на найбільшій шахті „Україна” довелося в спішному порядку додатково збудувати 20 тис. квадратних метрів житла, „зрізани” експертизою Держбуду УРСР з метою „здешевити” будівництво. Можна назвати й інші підприємства вугільної промисловости, які опинилися у надзвичайно тяжкому становищі через таку непродуману практику».

Директор споруджуваного Калуського хемічно-металургійного комбінату Івано-Франківської області, А. Кондратенко, скаржився 6 серпня 1966 в київській «Робітничій газеті»:

«У нинішньому році стає до ладу перший бльок Калуської теплоелектроцентралі. Вкрай необхідні такі споруди, як водопровід, каналізація, під'їзні шляхи. А міністерство енергетики і електрифікації УРСР зовсім не виділило на них коштів».

Такі скарги чути з усіх кінців. Будівництво стримують не тільки явно недостатні капіталовклади для будівельних об'єктів, але також недостатні капіталовклади для випosaження будівельною технікою будівельних організацій. Та обставина, що на будовах велику кількість тяжких робіт і сьогодні виконують вручну, є одною з причин справжньої втечі робітників з будівельних об'єктів і великої плінности кадрів на них.

Хто несе відповідальність за таке погане фінансування будівельної справи на Україні? Частково винні в цьому уряд Української РСР і Держплян УРСР. Але не слід забувати, що не вони розпоряджають державними фондами України, а тільки розподіляють певну частину цих фондів, розмір якої встановлюють у Москві, де систематично нехтуються інтереси України.

В кінці липня 1966 року в Москві відбулось засідання президії Центрального комітету профспілки будівельних робітників. (Повідомлення про це засідання з'явилося в «Строительной газете» 31 липня). У засіданні взяли участь представники Держплян УРСР і Держплян Російської РФСР. Не зважаючи на те, що ЦК профспілки розглядав надзвичайно важливі питання, які в рівній мірі стосуються усіх республік СРСР, зокрема питання фінансування будівельної справи, на засідання запросили тільки представників російської республіки. Представників Держплян УРСР та інших респу-

блік на засіданні не було. Ось так у Москві систематично обговорюють надзвичайно важливі справи, що стосуються також України, без участі представників України. Представників України запрошують до Москви лише тоді, коли вже все вирішено і на сесіях верховної ради СРСР треба підняти руки та «одногосно» проголосувати.

БУДІВЕЛЬНА ПРАКТИКА

У Північнодонецькому будують молочний завод. Після того, як фундамент був готовий і прибуло устаткування, виявилось, що фундамент збудували зовсім неправильно і на ньому встановлювати устаткування не можна. Тепер треба все переробляти. Велика кількість устаткування стоїть просто неба і псується.

У Дніпропетровському на заводі металургійного устаткування вже понад чотири роки будують інженерний корпус. Директор заводу Повіраєв писав у київській «Робітничій газеті», що цей корпус тепер являє сумне видовище: «Зведені стіни без перекриттів руйнуються. А служби головного технолога, головного конструктора і головного металурга розкидані по всьому заводу, займають побутові приміщення цехів. Позбавлені мінімальних умов для творчої роботи, вони мимоволі позбавляють і робітників елементарних побутових умов».

У Запоріжжі збудували гідролізно-дріжджовий завод. Коли його пустили, виявилось, що трубопроводи — не тих діаметрів, вузли відстою нейтралізату — не тієї потужності, технологічна схема фурфурольної установки — зовсім не та, що потрібно. На додаток до основного проекту довелося створити інший — для реконструкції щойно збудованого заводу.

У місті Балаклєя, Харківської області, збудували найбільшу в СРСР 185-метрову цементну піч. Після трьох місяців роботи під пічню обвалилися дві рамні опори. Вона вийшла з ладу на три тижні. Завод зазнав тільки на експлуатації 55 тис. крб. збитків.

У місті Жданові будують агломераційну фабрику. Коли монтажники приступили до монтажу електропанелів, вони виявили, що всі 750 панелів є суцільним браком.

На Нікопольському південнотрубному заводі протягом двох років майже не працював через серйозні конструктивні дефекти новозбудований цех для випуску профільних труб за методою гарячого пресування.

Цілий рік був потрібний для усунення недоліків у новозбудованому цеху виливниць на заводі «Запоріжсталь».

У Вінниці на будівництві цеху концентрованих мінеральних добрив робітники закінчили монтаж розподільних пунктів і тоді виявили, що у двері не входять щити розподілу напруги. Довелося ламаєти стіну.

У Луганському на заводі предметів, призначених для влаштуван-

ня будинків, збудували цех сталених ванн. Коли корпус був готовий, інженери помітили, що технологія застаріла. Тоді почали все перебудовувати. Бульдозери ламали щойно збудовану цементну підлогу.

У Котовському будують холодильник, без якого не можуть обійтися м'ясопереробні й молочні підприємства. Коли почали монтаж каркасу, виявилось, що фундамент збудували неправильно. Довелось багато переробляти. Будівельники холодильника розповідали 31 липня 1966 в газеті «Правда України»:

«Сьогодні просиділи півдня без кисню... А раніше залізобетон давали не тої серії, яка передбачена проектом. Між іншим, це на будівництві в „порядке вещей“, там вже звикли не конструкції отримувати за проектом, а проект пристосовувати до конструкцій... Для міжповерхових перекриттів потрібні панелі серії 11-70, а привезли серії 20-10. Знову переробляли проект, щоб використати колони цієї серії. На таке „пристосовництво“ вже витрачено, як підтверджує директор м'ясокомбінату В. Воронін, близько двох місяців».

Такі приклади можна наводити без кінця. Радянська преса пише, що справжнім бичем будівництва є плінність кадрів. З будівництва відходять не тільки робітники, але й фахівці.

Погані побутові умови будівельників, низькі заробітки, недостатня технічна підготовка кадрів, невміле керівництво, незадовільне постачання будівельними матеріалами — це обставини, за яких відбувається будівництво заводів на Україні.

БУДІВНИЦТВО ШАХТ У ДОНБАСІ

Міністр вугільної промисловости Української РСР Худосовцев визнав, що «в економіці країни відчувається нестача палива». Цю нестачу особливо відчуває населення, яке часто примушене сидіти зимою в неопалених або погано опалених приміщеннях. Система видачі робітникам ордерів на паливо свідчить про те, що становище дуже критичне.

На ХХІІІ з'їзді КПКР голова уряду Української РСР В. В. Щербицький підтвердив у своїй промові, що протягом семирічки (1959-65) відбулося скорочення обсягу шахтного будівництва на Донбасі і тому вугільна промисловість України тепер не має достатніх резерв потужностей. Щербицький сказав:

«Щоб цілковито забезпечити народне господарство паливом..., ми повинні протягом п'ятирічки (1966-70) ввести нових потужностей на 43 млн тонн, закласти ряд нових і приступити до реконструкції діючих шахт загальною потужністю 49 млн тонн».

Щербицький попередив, що навіть у випадку введення в дію названих ним нових потужностей «відчуватиметься деяке напруження у забезпеченні народного господарства паливом». Нова непередба-

чена ситуація може виникнути тоді, коли підприємства, працюючи згідно з економічними реформами, намагатимуться перевиконувати план і для цього вимагатимуть додаткових енергетичних ресурсів.

Сьогодні ні для кого не таємниця, що імперіяльний центр у Москві протягом семирічки відпускав надто мало фондів для будівництва українських шахт, через що і виникла паливна криза. Таке господарювання привело до того, що на Україні спорудження нової шахти тривало не 5-6 років, як повинно було б бути, а 10-13 років, іноді навіть значно більше. Так, наприклад, у комбінаті «Луганськ-вугілля» шахту «Марія-Глибока» будують вже двадцять років. Київська «Робітнича газета» скаржилася: «Крім омертвлення капіталовкладень, „довгобудівські” шахти несуть ще одне зло — морально старішають прийняті інженерні рішення, виникає потреба у дорогих змінах». Тобто, іншими словами, небажання влади дати своєчасно потрібні фонди для будівництва українських шахт приводить до великих втрат, які вкінці лягають тягарем на шию українського населення. Таке ставлення до українського шахтобудівництва було одною з причин, що знижувалася фондівдача. За ствердженням журналу «Економіка радянської України», «в результаті зниження фондівдачі абсолютна ефективність основних виробничих фондів промисловості за 1958-64 роки знизилася на 9%».

Які ж висновки зробили керівники партії та уряду з досвіду минулого? Чи створили вони передумови для того, щоб у новій п'ятирічці, яка розпочалася 1 січня 1966, не повторилася сумна практика шахтобудівництва часів семирічки?

Головний технолог управління будівництва підприємств вугільної промисловості міністерства будівництва УРСР Балановський скаржиться на те, що тепер на будівництво українських шахт дають ще менше грошей, ніж в часи семирічки, через що будівництво нової шахти триватиме ще довше, ніж раніше. Про будівництво шахти «Красноармійська-капітальна» він каже:

«Вартість спорудження цього потужного підземного підприємства перевищує 150 млн карбованців. Однак минулого року (1965 — А. К.) було відпущено лише 3,6 млн карбованців, а нинішнього (1966 — А. К.) — лише 4 млн. Підраховано, що при такому плануванні капіталовкладень „Красноармійська-Капітальна” будуватиметься не менше... 30 років!»

Балановський дає такі цифрові дані: заплановано на перший рік будівництва шахт Центрального Донбасу «Самсонівська-Західна» — 2,8%, «Суходільська-Східна» — 2,3% загальної суми капіталовкладень. Це означає, що будівництво також і цих шахт триватиме понад тридцять років. Виходить, що протягом п'ятирічки український народ повинен очікувати не послаблення, а посилення паливної кризи, бо цілий ряд сьогодні діючих шахт припинить своє існування через вичерпання запасів вугілля; будівництво нових шахт відбуватиметься ще повільнішими темпами, ніж за часів семирічки; потреби

промисловости у паливі далі зростатимуть, а заміна вугілля газом і нафтою відбувається надто повільними темпами.

БУДІВНИЦТВО КУРОРТІВ

У бердянському курорті на узбережжі Озівського моря ми маємо рідкісне сполучення моря, степу і сонця, за поміркованих, порівняно з Кримом, температур. Тут є також лікувальні грязі. Проте, можливості для відпочиваючих у Бердянському сьогодні не більші, а навіть менші, ніж були перед війною. Перед війною бердянський курорт міг одночасно прийняти 700 відпочиваючих, а тепер 400. Бердянська коса, що простягнулася в море на 18 кілометрів, дає всі можливості дуже поширити існуючий курорт. Щоправда, деякі роботи в цьому напрямку відбуваються. Розпочато роботи по відновленню корпусу на треста осіб, який існував перед війною і який тепер не діє. Поруч з існуючою санаторією тепер споруджують нове курортне містечко на 2,5 тис. відпочиваючих. Але які темпи цього будівництва!

Московська «Строительная газета» опублікувала 3 липня 1966 статтю під заголовком «Використовувати дари Приозів'я», в якій читаємо:

«Кошторисна вартість курортного містечка — 20,8 млн крб. Минулого року було відпущено на його будівництво 660 тис. крб. Але навіть ці гроші трест „Бердянськбуд”, якому доручили спорудження санаторійного комплексу, не освоїв. Минулого року трест виконав робіт на 304 тис. крб., а в першому кварталі цього року — на 75 тис. Не тяжко підрахувати на скільки років за таких темпів може затягнутися будівництво нового курортного містечка.»

Дійсно, це підрахувати не тяжко. Будівництво бердянського курорту триватиме понад 69 років!

Хтось, не подумавши, може накинутись на керівників тресту «Бердянськбуд», мовляв, чого так повільно будете, будуйте швидше! Але вони в тому мало винні. Цей трест створено не для будівництва курортів, а для будівництва промислових об'єктів і його забезпечено технікою так, що він ледве справляється з цими своїми обов'язками. А для будівництва курортів уряд Української РСР ніякого тресту не створив і ніякої техніки для цієї мети не виділив.

*

Українська РСР має цілий ряд місць з чудовими природними умовами для туризму і відпочинку. Серед цих курортних перлин, поруч з узбережжям Криму, поруч з Одесою і Бердянськом, неабияке значення мають Карпати.

Коло підніжжя Карпат у Львівській області є маленьке курортне містечко Трускавець з населенням понад 12 тис. осіб. Основні лікувальні фактори цього курорту — джерела мінеральних вод. Ці води славляться не тільки на Україні, але й далеко поза її межами. Для

лікування в Трускавці люди їдуть за тисячі кілометрів: навіть з Середньої Азії, Якутії та Камчатки. З Москви до Трускавця щодня приходить поїзд, який привозить понад п'ятсот пасажирів. Багато хворих твердять, що в жодному іншому курорті їхнє лікування не відбувається так успішно, як у Трускавці. На думку лікарів, чудодійна лікувальна сила трускавецької мінеральної води не має собі рівної у світі.

У Трускавці є тільки чотири профспілкові санаторії, які можуть одночасно прийняти не більше двох тисяч осіб. І приймають вони лише тих, хто прибуває з путівкою. Але, при такій малій кількості місць, путівок для всіх бажаючих відпочити і лікуватися в Трускавці, звичайно, не вистачає. До Трускавця прибувають щороку десятки тисяч так званих «диких», тобто відпочиваючих без путівок. День за днем пливуть цілі потоки людей вузькими вулицями міста, шукаючи притулку. Богатом з них доводиться спати на залізничному двірці, деяким вдається знайти ліжко в квартирі місцевого мешканця. Але десятки, а, може, й сотні тисяч людей, які бажали б провести відпустку у Трускавці і там відпочити, не їдуть туди, знаючи, що вони там не знайдуть притулку для себе.

Існує проект, що передбачає побудувати в Трускавці дванадцятиповерховий курпулс готельного типу, десятиповерховий корпус, ще два корпуси по 500 місць, залю на 1 000 місць, пансіонат на 4 тис. і готель на 3 тис. місць. На папері все виглядає добре. А на практиці виявляється, що будівельний трест «Головлівбуд», який здійснює будівництво у Трускавці, не спроможний збудувати навіть десятої частини того, що за цим проектом має бути збудоване. Розповідаючи про це, спеціальний кореспондент московської газети «Труд» Привальський писав, що здійснення цього проекту «може взагалі відійти в безконечність».

У центрі Гуцульщини є гарне містечко Косів. Туристи, які приїдять сюди, заповнюють увесь беріг річки Рибниця, кожний куточок поблизу водоспаду. Люди годинами стоять у черзі, щоб пообідати в єдиному ресторані. Переночувати ніде: в місті тільки один маленький готель.

Голова Івано-Франківської обласної ради в справах туризму Шморгун повідомив, що в усій Івано-Франківській області заплановано створити до 1970 року тільки п'ять туристських баз. Це крапля в морі. Але немає жадних підстав сподіватися, що будівництво цих баз таки буде закінчене до 1970 року.

БУДІВНИЦТВО В СЕЛАХ

Хто має будувати в селах України житла, крамниці, кінотеатри, зерносховища, корівники тощо? Здавалося б, що в країні, в якій ліквідовано приватні будівельні організації, це все повинна будувати

держава за допомогою своїх будівельних трестів. На Україні навіть існує міністерство сільського будівництва. Однак, ліквідувавши приватні будівельні організації, партійне керівництво не поспішає з будівництвом на селі. За даними головного фахівця Миколаївського облміжколгосспроєкту Н. Петрова, державна влада примушує колгоспи майже все потрібне їм будівництво здійснювати власними силами, не забезпечуючи їх ні достатньою кількістю матеріалів, ні достатньою кількістю техніки, ні достатньою кількістю фахівців. У Миколаївській області заплановано збудувати 1967 року в колгоспах будинки на суму 32 млн крб. Менше одної тридцять другої частини цієї суми, а саме 800 тисяч карбованців має освоїти державний трест «Миколаївсільбуд». Решту — понад 31 млн крб. — повинні освоїти трудівники села самі: 13 млн так звані «міжколгоспбуди» і понад 18 млн колгоспи («Строительная газета» 7. 10. 1966).

Можливо зрозуміло, що для будівництва будинків потрібні люди з інженерною і технічною освітою. Якщо держава не спроможна забезпечити будівництво в селах за допомогою державних трестів, якщо це будівництво також не спроможні забезпечити так звані «міжколгоспбуди», тоді потрібні якісь приватні будівельні організації з власними інженерами, з власною технікою і з матеріалами, купленими в держави або на ринку. Цієї елементарної істини партійні керівники зрозуміти не хочуть. Вони примушують колгоспників будувати будинки, хоч ці люди здебільшого не мають жодної технічної освіти. Наслідки такої практики згаданий Петров так описав у «Строительной газете»:

«В результаті з'являються об'єкти, побудовані кустарними методами, якість робіт не піддається описові. Трохи ліпше стоять справи у міжколгоспбудів. І це не дивно: вони теж не мають кваліфікованих майстрів і виконробів... Не дивно, що деякі будинки валяться ще перед тим, як їх здали в експлуатацію».

Навіть та невелика кількість будов, які будують у селах деякі міністерства, зовсім не забезпечена кваліфікованими кадрами. За даними померлого секретаря ЦК КП України Василя Ком'яхова, міністерства сільського господарства, меліорації і водного господарства Української РСР потребували в 1965 році для сільського будівництва 1 400 інженерно-технічних фахівців, але отримали тільки 268 («Правда», 6. 1. 1966).

Інженери і техніки не хочуть працювати в селах, бо для них там не створюють належних умов: їм не пропонують платні, яка б могла їх зацікавити, їм не дають порядних жител.

Газета «Радянська Україна» дуже хвалила колгосп «Україна» у Хмельницькій області за те, що він збудував у селах Лісоводи та Кремінне торговельні і виробничі приміщення, а потім передав їх споживчій кооперації. Чи цим врятовано становище?

Адже ж у пресі опубліковано повідомлення про те, що в 220 селах Хмельницької області зовсім немає магазинів, а в 300 селах,

хоч вони і є, але такі, що «туди не тільки товар, а й сам продавець ледве влезить» («Перець», ч. 3, 1966). За нинішніх темпів будівництва у Хмельницькій області за рік народжується 50 торговельних «точок», при потребі в кілька тисяч, бо велике село потребує не одну крамницю, а декілька, а їх треба будувати приблизно в 500 селах. Скільки ж десятиріч ще мине, заки сільське населення України буде забезпечене достатньою кількістю крамниць, у яких буде достатня кількість товарів?

Не краще стоїть справа з будівництвом шкіл. Вище ми навели цифрові дані з Миколаївської області, де державна влада погоджується будувати тільки 2,5% об'єктів, будівництво яких заплановано на 1967 рік. Погано забезпечені технікою «міжколгоспбуди» погодилися збудувати 40,6% того, що має бути збудовано. Більше ніж половину, а саме 56,9%, мають збудувати трудівники села самі, не маючи ні техніки, ні інженерно-технічних фахівців. Аналогічна картина і в інших областях.

У тих випадках, коли державні організації і «міжколгоспбуди» відмовляються будувати в якомусь селі школу, сільському керівництву не залишається іншого виходу, як шукати порятунку у приватній ініціативі.

Виразу «приватна ініціатива» на Україні сьогодні не вживають. Сьогодні говорять про «шабашників». Але справа не в назві. Справа в тому, що, крім держави і «міжколгоспбудів», які неспроможні забезпечити будівництво сільських шкіл, кінотеатрів тощо, існують певні не державні і не колгоспні, отже приватні сили, які — за певних умов — могли б успішно будувати на селі.

Клясичним прикладом того, що без приватної ініціативи справи не врятуєш, є село Савинці, Тростянецького району, Вінницької області. Тут десять років тому колгоспники висунули рішучу вимогу: збудувати школу. Для будівництва школи вони виділили гроші з власних фондів. Державні будівельні організації і «міжколгоспбуди» відмовилися взятися за будівництво і тому не залишилося іншого виходу, як шукати так званих «шабашників». Про даліші події в селі Савинці газета «Радянська Україна» повідомила 1 березня 1966:

«Шабашників відшукали. Вдарили по руках і почали будувати на самодіяльних началах. І 1957 року почали, але й досі не бачать кінця. Не будівництво, а суцільне ходіння по всіх усюдах. Ходіння за позалімітним цементам, позалімітними залізо-бетонними панелями для перекриття, автокранами, механізмами. Дев'ять років отак ходять, канючать і будують. Двоповерхову школу на чотириста місць. На восьмому році перший поверх завершили... А тепер будова на консервації. Що ж далі? — питають колгоспники у керівництва артлі. — І самі не знаємо. Треба було б залізобетонні панелі, що лежать звалені біля будови, на поверх висадити. Та от біда: не виріс ще такий шабашник, щоб цю роботу виконав. Потрібний кран».

Але крана немає і ніхто його савинчанам не обіцяє. А державні

будівельні організації і міжколгоспбуди, які відмовлялися дев'ять років тому взятися за будівництво школи у Савинцях, так відмовляються і далі. Після дев'ятох років будівництва дальшу роботу припинили, гроші колгоспників викинули на вітер і виходу із становища ніхто не бачить. А ті діти савинських колгоспників, яким десять років тому треба було іти до школи, тим часом підросли і хлопців незабаром покличуть до армії. Але школи для них все ще не видно.

Те, що сталося в Савинцях, не є винятком. На Україні сьогодні є тисячі сіл, які не мають шкіл, кінотеатрів, крамниць та інших кінце потрібних споруд — не мають тому, що державні будівельні організації та «міжколгоспбуди» відмовилися будувати, а «шабашників» поставили в такі умови, в яких вони будівництво або не можуть розпочати, або не можуть довести до кінця.

Легко можна уявити собі обурення сільських трудівників, які навіть за власні гроші протягом десятиох років не можуть збудувати школи для своїх дітей. Чому? Бо, бачите, ще не виріс той «шабашник», який би мав у своєму розпорядженні підйомний кран.

БУДІВНИЦТВО ШЛЯХІВ

19 листопада 1966 у Москві повідомлено, що уряди Радянського Союзу і Чехо-Словацьчини підписали угоду, згідно з якою за допомогою СРСР у ЧССР незабаром збудують мережу нових шосейних шляхів. Це означає, що активну участь у будівництві чехо-словацьких шосейних шляхів візьме також Українська РСР.

Будувати шосейні шляхи в чужих країнах, без сумніву, справа добра, але за умовою, що у власній країні шляхи сполучення перебувають у придатному для нормального вжитку стані. Як же виглядає справа на Україні?

Кандидат технічних наук Г. Зуб писав 4 листопада 1966 в київській «Робітничій газеті», що на Україні обсяг пасажирських та вантажних перевезень зростає швидше ніж довжина шляхів в твердим покриттям. За його словами, незабаром на багатьох під'їздах до великих міст через збільшення інтенсивності руху «виникнуть неможливі умови для пропуску транспорту». «Багато ділянок з інтенсивним рухом — писав Зуб — проходять через населені пункти, поблизу житлових споруд при відсутності тротуарів та обладнаних переходів, у зв'язку з чим трапляються дорожні пригоди». Тобто, іншими словами, через непристосованість шляхів до посиленого автомобільного руху, в багатьох населених пунктах України трапляються тепер численні випадки каліцтва і смерті перехожих та пасажирів.

Кореспондент московської газети «Труд» Б. Леонов розповів у своїй газеті від 23 жовтня 1966 про те, що він бачив на вулиці радгоспу «Баштанський» у Миколаївській області. У сутінках йому на-

зустріч ішли люди з палицями. Вони обережно промацували шлях, щоб не потрапити у вибоїну, захovanу під водою, і не провалитися по пояс. Радгоспний клуб виглядає як острів: він з усіх боків оточений водою і до нього не підступиш. Такий бруд на вулицях починається восени і закінчується весною, за винятком днів, коли бувають морози.

Журналіст Сочивець розповів у 16 числі журналу «Перець» за серпень 1966 про свою подорож шляхами Вінницької області. Перед селом Іваново міст через Буг «такий ветхий, що вгинається і хитається, дірами зяє і поручнів зовсім немає». Перед Іванівською Слобідкою міст через річку Сниводу такий, що на ньому ламаються вози і машини. Шофер, який віз Сочивця, скаржився: «У нас тут такі дороги й такі містки, що не важко розгубити й кістки». За його словами, шлях на Голендри такий, що треба «хустиною щелепи підв'язувати, щоб зубів не погубити або язика не відкусити». На цьому шляху «вибоїни такі, як ото хвилі в шторм на морі». Цим шляхом машини везуть вантажі до «Заготзерна», що знаходиться в Голендрах і тут знищено багато техніки. Не в кращому стані 18 кілометрів шосейного шляху в напрямку до Овечацького спиртового заводу. Виявляється, за експлуатацію цього шляху влада здирає в прилеглих колгоспів і радгоспів великі гроші. Але шляху ніхто не ремонтує, і гроші зникають невідомо де. У своєму звіті про Вінничину Сочивець писав: «З усіх шляхів, що мережать область, лише п'ята частина має тверде покриття. Решта ґрунтові. Мостити їх нікому».

Отже, на Україні мостити шляхи нікому. Гроші, які з населення для цієї мети збирають, не витрачаються за призначенням. Дописувач газети «Правда України» В. Коршенко скаржиться у цій газеті 14 вересня 1966, що «бездоріжжя обходиться дорожче доріг: воно призводить до загибелі великої частини врожаю, виводить з ладу автомашини, вимагає зайвого пального, автопокришок і — найголовніше — часу».

Будівництво нових шляхів на Україні за останнє півсторіччя цілком занедбане. Така «шляхова політика» коштує народному господарству СРСР багато втрат, які, за підрахунками радянських науководослідницьких інститутів, перевищують щороку три мільярди карбованців («Известия» 26. 10. 1966).

Це цифра, опублікована в радянській пресі. Мабуть справжні втрати значно більші і треба думати, що народне господарство України втрачає щороку від бездоріжжя не менше 1 мільярда карбованців. До цього треба додати погані умови побуту багатьох людей, зіпсований настрій, численні випадки каліцтва і смерти під час аварій, спричинених поганими шляхами.

І за таких обставин, уряд Української РСР, замість того, щоб кинути всі сили на будівництво шляхів на Україні, складає плани участі українського населення у будівництві шляхів Чехо-Словацьчини!

ДИСКУСІЯ, РОЗМОВИ

ІВАН МАНАСТИРСЬКИЙ: ЗАУВАЖЕННЯ ДО ПРАВОПИСУ

Згуртовані в наукових установах мовознавці мають тепер перевіряти академічний правопис, на основі проєктів двох мовознавців — професорів О. Горбача і Я. Рудницького.

Автор цих рядків — людина хоч і з філологічною, але не славістичною чи україністичною освітою — вважає, що має моральне право і обов'язок — з погляду «письменного» інтелігента, який завжди повністю цінував вагу одного національного правопису і вважав своїм обов'язком дотримуватися його, — звернути увагу компетентних фахівців на деякі його огріхи, яких вони чомусь не за торкують і їх промовчують. Так зробили й обидва автори проєктів.

Автор посилається на приступні йому «Правописний словник» Голоскевича (Нью-Йорк, 1952) і «Правопис» Возняка (Львів, 1929), що послужив за основу й для обох мовознавців. Їх будемо цитувати як правопис і словник або за прізвищами авторів. Незгідні з правописом написання або фонетична транскрипція — в лапках.

На думку автора, найбільші і найсерйозніші труднощі виникають не в українській частині правопису, а в написанні слів чужомовного походження, а зокрема власних назв, імен та прізвищ. У цій ділянці правопис такий непослідовний, що пересічний інтелігент просто безпорадний і мимоволі стає неграмотним, бо не в силі засвоїти заплутаних правил і норм. Для порівняння візьмім найбільш поширений серед нашої діаспори правопис — англійський. Він — а н а л о г і ч н и й (так би мовити: «візерунковий» чи «орнаментальний»), і засвоїти його людині із зоровою пам'яттю не так уже й тяжко. Натомість наш правопис — принаймні в цій ділянці — дуже часто а н т и л о г і ч н и й, і людині, що в середній школі засвоїла деякі знання грецької чи латинської мов і хоч трохи знає інші світові мови, а принаймні т. зв. етранжизми чи європеїзми, опанувати його незвичайно тяжко, а то й неможливо, бо він часто-густо йде всупереч знанню і звичці. Адже наш правопис в основі фонетичний: він установлює норми, як передавати звуки чи звукосполучення тієї чи іншої мови, і вимагає свідомого їх стосування. Але як же їх стосувати, коли ті норми часто одна одній суперечать, або йдуть урозріз з оригінальною вимовою, абож правописна практика суперечить нормам?

Ось перший приклад: «В англійських словах у кінці та перед приголосними не пишемо *ъ*: Албїон, біл, булдог, Вілсон, голкіпер, Джон Мілл . . .» (Возняк, стор. 50). Отже слід писати лянв-теніс, фолк-

льор, файф-о-кльок, Льюкк, Льюнгфелло — але чому лорд, мілорд, Лондон, Ллойд?! Адже тут *л* перед голосним! Яке ж, власне, правило? Чи це винятки? Але які і чому? Невідомо... Словник подає назву міста Філядельфія — усупереч правилу, бо як англійська власна назва мусіло б бути «Філяделфія», а як старе грецьке слово: «Філаделфія».

Коли взяти на увагу, що різниця між англ. м'яким і твердим *l* не має фонематичного (розрізняльного) значення, а для нас вона малопомітна, то краще її взагалі не робити. Правопис чужомовних слів ніколи не може вдаватися в нюанси оригінальної вимови, якщо воно не кінцеве для розрізнення значень. Однаково ж мовці нагинають чужі слова до власної вимови. Але не слід і надто віддаюватися від оригінальної вимови (дивись другий і третій приклади).

Зауваження: Ллойд поданий як «англійське» прізвище. Якщо не помиляємося, це прізвище не англійське, а валійське, і Ллойд-Джордж не був «англійським», як подає словник, а британським політичним діячем. Так і Макдоналд — прізвище шотландське — теж не був «англійським» політиком, бо хоч і є англійська національність, алеж, як відомо, нема англійської держави. Те саме стосується до Мілла, Малтуза, Ньютона і б. ін., що їх усіх словник так чи інакше називає англійцями, бо не знаємо їх національності. Вальтер (або Волтер) Скотт теж названий англійським письменником. Це правильно щодо мови його творів, алеж він сам був шотландцем. «Англ. письм. Бернз» стосується, мабуть, шотландського національного поета Роберта Бернза, а «англ. письм. Шов Бернард» — це світової слави ірландець.

До речі, «Словник» подає Шов Бернард, Пітт Вільям, Мадзіні Джузеппе, Рюккерт Фрідріх та ін. без ніяких познач, що прізвище, а що ім'я, так що незорієнтований читач може вважати перше за ім'я, а друге за прізвище.

Другий приклад: «Правопис» вимагає передавати англ. *u* укр. *e* і писати Дефферін, Ептон («ам. письм. Sinclair Urton»), Деблін, Гекслі, Гедсон і ін., хоч це звук наближений до *a*, а ні в якому разі не до *e*.

Подібно й англ. Tower слід транскрибувати Тоуер, хоч вірніше було б написання Тауер.

Третій приклад: «Словник» вимагає писати Албїон, Онтаріо, Макдоналд, Вільям (отже англ. *a* передавати нашим *a*, хоч воно в цих випадках вимовляється як *e*), але Бомбей, Глезго, Кембрідж, Стенлі, Теккерей, Севенна і б. ін., хоч і це англ. *a* вимовляється однаковісенько, як у попередніх прикладах! Однак слово farm, де *a* вимовляється як *a*, слід передавати написанням ферма. Отже MacDonald — Макдоналд, але Mackenzie — Меккензі; до речі, обидва шотландські прізвища. Отже коли *a*, а коли *e*? Ніхто не розбере.

Четвертий приклад: «Словник» транскрибує Smith — Сміс, Galsworthy — Гелсворсі й ін., але Thackeray — Теккерей, Malthus — Малтуз, хоч послідовно мусіло б бути Секкерей і Малсуз. А як із дзвінком

th (the, they, there й ін.)? Послідовно мусіло б бути з, отже The Times — Зі Таймс? Правопис про це мовчить, отож взагалі невідомо, як транскрибувати англ. th.

П'ятий приклад: написання Бйондо (італ. учений Biondo), Бйонделло, Тальйоні, Тальякоццо, Данте Аліг'єрі доводять, що звукосполучення і плюс голосний транскрибовано згідно з вимовою. Однак словник подає Мак'явеллі, а не Макьявеллі чи Мак'явеллі, як послідовно мусіло б бути.

Шостий приклад: «Правопис» твердить, що чужомовне іо передаємо через іо: ...біоскоп, соціологія, аксіома, Онтаріо й ін. «Але іноді і перед голосними скорочується: серйозний, курйоз...» (Возняк, стор. 52).

Це діється звичайно після сонорних *н*, *л*, які пом'якшуються перед *і*, отже згідно з вимовою: мільйон, сеньйор (ніхто не вимовляє «міл-і-он», «сен-і-ор») і т. д. Все таки чи не слід принаймні графічно розрізняти есп. señor, порт. senhor від лат. senior, iunior? Чи в останньому значенні слід писати сеньйор (як каже правопис) і юньйор (такого в правописі нема)? Адже вимовляють не «соц-іологія», а «соціологія» чи «соцьйологія», можливо й «соційологія», але правопис тими тонкощами не турбується. А написання сеньйора, сеньйорита, сеньйорен-конвент (Голоскевич) доводить, що вони не стосуються лат. мови, а котроїсь (чи кількох) романських. А якщо це так, то ближче до їх вимови було б написання «сеньор», а не сеньйор. Отож тим легше було б відрізнити написання лат. від есп. і порт. слів. (А як транскрибувати італ. signora?).

Сьомий приклад: «Правопис» вимагає у власних назвах чуже і завжди передавати нашим і після всіх приголосних, а в Голоскевича знаходимо: Тівєріяда, Тібет, Тігр, Тібр, а навіть ріка Тісса (чи не закарпатська Тиса?!), але Тифліс. Чому?

А от архи- (на означення скріплення, вищого ступеня) після ряду прикладів, як архидиякон, архимандрит, архиєрей, архієпископ, архистратиг, зараз заміняється в архі-: архітвір! А як слід писати: архікнязь чи архікнязь?

Восьмий приклад: «Чужомовне *l* передаємо в українській мові почасти як нем'яке, себто *ле*, *ла*, *ло*, *лу*, *л*, а почасти як м'яке, себто *лі*, *ля*, *льо*, *лю*, *ль*. Це пояснюється тим, що чужі слова заходили до нас із різних мов, у різні часи й різними шляхами. Старіші запозичення, особливо до середини 19 віку, більше засвоєні з нем'яким *л*, а пізніші — з м'яким *л*» (Возняк, стор. 49).

Правило широке. А ось практика: вулкан і лява — обидва відомі європеїзми, майже в усіх мовах вживані з м'яким *л*. Але виявляється, що вулкан настільки старіший у нашій мові від ляви, що в ньому *л* уже встигло стверднути, а в ній ще ні.

У Голоскевича знаходимо: лунатизм і люїдор; Карлсруе, Карлсбад, Бреслав і Шліссельбург, Гайдельберг (все — німецькі назви міст!); Лузітанія і Люгано; Поллукс, а навіть Лукулл і Люкрецій —

обидва римляни! Якщо не задовольнитися тим, що Лукулл був засвоєний перед половиною 19 віку, а Люкрецій — після неї, то ледве чи можливо знайти якесь раціональне вияснення таких різниць. А взагалі доводиться ствердити, що для письмального мовця куди важливіше від часу засвоєння (чи ж може він тим займатися?) є походження власної назви, її оригінальна вимова й графічна форма, як і послідовність написання всіх назв з однієї мови.

Дев'ятий приклад: «...а завжди після подвоєного л: вілла, Геллада, Сцілла; ...о завжди після подвоєного л: Бйонделло, Льонгфелло...» (Возняк, стор. 49). Однак у «Словнику» знаходимо не тільки Голляндія (це виняток для -ляндія), але й Маллярме.

До речі: прізвище Longfellow вимовляється «льонгфелльов» або «лонгфеллов».

Десятий приклад: «Правопис» вимагає писати Севілья, Ібаньес, Севінье, Шевальє, Мольєр; коньюгація, коньюнктура; лянсьє, монпансьє, Готьє, Лявуазьє; адьюнкт, адьютант; Нью-Йорк, Ньютон; кар'єра, Рів'єра, Ф'юме, Фур'є, Монтеск'є; Лютер, Люцерн, Люї, Лювр (ю замість «м'якого» нім. u, фр. ou); Мюнхен, Нюрнберг, Кюн (Kühn), Кюв'є (Cuvier), Люневіль (Lunéville) — (ю замість нім. ü, фр. u).

Написання ь переконливе, де треба відзначити м'яку вимову приголосного перед йотованим голосним, отже «коньйак», севінньє», «мольйєр» і ін. Це можна застосувати й до «коньйугація» тощо, хоч м'якшення приголосного тут мало помітне, а більш правильно була б, мабуть, вимова «конйугація». Алеж вимова Lavoisier хіба не зближена до «льавуазьйє», а радше до «льавуазьє». Так і в словах монпансьє, лянсьє, адьюнкт, адьютант. Отже всюди тут слід би, мабуть, вживати апостроф, а не ь: «Лявуаз'є», «монпанс'є», «ад'юнкт» тощо. Але виглядає так, що після всіх приголосних, які в нас можуть мати ь, правопис уживає його замість апострофа. Чому — невідомо. Для користувачів письмом це дуже заплутує справу.

Що ж до власних назв Нью-Йорк, Ньютон та ін., то їх вимова дуже різна: від «ну» через «нійу» аж до «нью», і тяжко визнатися, котра правильніша. Мабуть, середня. В кожному разі м'якшення н тільки незначне, а звук «й» малопомітний, і не було б великої шкоди, якби й тут пропустити ь, а писати Нью або й Н'ю. Чи пересічний українець розрізнятиме вимову ню у словах Ньютон і нюх? Отже для чого заведено такі незвичайні написання? Хіба не для того, щоб зберегти схожість із правописом «старшого брата», який власне й пише «Нью-Йорк», бо не вживає апострофа і, зрештою, залюбки палаталізує приголосні, чого немає в українській мові.

І в словах Рів'єра, Монтеск'є (фонетично «рів'єра», «монтеск'є») відбувається без уваги на апостроф легке пом'якшення приголосних в і к (порівняй Лявуазьє, Готьє), але правопис не звертає на це уваги, а дбає за допомогою апострофа відзначити йотовану вимову голосного. Те саме можна б зробити і в випадку Ньютон і под.

Інша справа, якби був намір за допомогою ь розрізнити графічно

написання двох різних звуків: нім. u — ü, фр. ou — u (Лютер — Нюрнберг; Лювр — Люневіль). Але такої спроби правопис не робить, хоч це, мабуть, було б можливе, наприклад: «Лютер» — «Ньюрнберг», «Лювр» — «Льюневіль»; або ж — якби відкинути засаду м'якшення чужих приголосних, хоч це покищо й нереальне — «Лутер» — «Нюрнберг», «Лувр» — «Люневіль». Можна уявити ще й інші можливості.

Зате цікаво, як скрупулятно правопис (чи в цьому випадкові словник) розрізняє нім. писання Гергард, -да і Гергардт, -дта, хоч обидва вимовляються однаковісенько: «гергарт». Натомість Pfalzburger передане Фальцбург.

А взагалі норми транскрибування чужомовних назв мусіли б бути поширені й уточнені для поодиноких мов. Як, наприклад, транскрибувати: Sevigny — Севіні? Севіні? Севінь? Правопис подає тільки приклади — загального правила немає.

Одинадцятий приклад: «Подвоєння приголосних маємо... звичайно (між голосними) у чужих власних назвах: Шіллер, Ніцца, Андорра (але андорський), Едесса (але едеський), Едда, Мекка, Діккенс, Марокко (марокканець), Аллах, Тассо, Ганновер, Галлія (галліцизм), Ціммерман, Шеффілд і т. ін.» (Возняк, стор. 18-19).

Отож виглядає, що «звичайно» не подвоюються кінцеві приголосні: Zimmermann — Ціммерман. Але чому слід писати Ахілл, Лукулл, Піпп? Правда, можна пояснювати, що це скорочені клясичні імена (Ахіллес і т. д.). Але чому Скотт, Льюкк, Мілл — і знов же таки Біл (англ. вл. ім'я Bill), Джон-бул (John Bull)? Чому Пітт Вільям, а не Вілльям (William)? Пітсбург (Pittsburgh), Тільман (Tillmann), Мангайм (Mannheim), Штутгарт (Stuttgart), бо подвоєні приголосні не між голосними, а Геттінген, бо між голосними. Але чому нім. письменник Грімм має подвоєну кінцеву приголосну, а нім. письменник Гавптман — ні? А як відміняти: твори Гавптманна, Томаса Манна (бож тут уже між голосними!), чи такі Гавптмана, Мана? А хто вгадає, як треба писати: Черчілл (як Ахілл, Мілл) і Черчілла, чи Черчіл (як Біл) і Черчіла? Мабуть, ніхто не вгадає, бо в правописі їх нема, а правило каже «звичайно (між голосними)», тобто велить нам студіювати голосні й приголосні та їх позиції. Але навіть як і це пощастить нам зробити без помилки, то все таки воно може бути даремне, бо звичайно буває так, але часом... Ось, наприклад, за Голоскевичем Mississippi слід транскрибувати Міссісіпі — перші два с збережені, а другі — ні, і два n — теж ні! А всі ж вони між голосними! Ще одна загадка.

Дванадцятий приклад: «Чуже h передаємо нашим g, а щодо чужого g, то в новіших запозиченнях його треба передавати через r, а в за-своєних давніше запозиченнях, особливо з грецької мови, віддаємо нашим z: Англія, газ, газета, гама...» (Возняк, стор. 51). (До речі, прохаємо читачів не думати, що три перші приклади запозичені з грецької мови).

Отож треба писати (всі — грецькі слова): агамія, Агей, Агатангел, егіда, Егерія, екзебет, Аргос — але Авгіюві стайні, гном, гриф, енер-

гія, енергійно, енергетика! Що це? Чи просто недогляд батьків правопису, чи Голоскевича, чи є для того якась незрозуміла звичайним смертним причина? Можливо, та сакраментальна середина 19 віку, що після неї *л* уже не твердло, *г* не змінялось у *г* і т. д. (дивись восьмий приклад)? Не тяжко уявити, як почуває себе людина, що сяк-так знає клясичні й чужі мови, коли їй доводиться писати поруч: гама, гліцерин і галерія, гегати; агамія, гегемонія і гаянтерія, гвалт; генетика, генеалогія і генерація, гориля; гігієна і гангрена; гігант і гном, вагант, джигун; газ, газолін і гальон, гума, гзімс; гіпс і граніт, гнайс, глечер, ганок; градус і гвинт, гільдія, гніт, гудзик; граф і гриф; вагон і гараж; фігура і грація, гримаса; фланг і гвардія, глядіятор, герилья; Егейське море і Ягайло або Ягелло, Ягеллони; фельд'егер і егер, егермайстер. Як не дивно, але не помилятися при цьому легше, мабуть, людині без будь-якої освіти. Але насправді всі помиляються, навіть і ті, що постійно носять під пахвою Голоскевича.

Для повноти картини ще проведем ту середину 19 віку через географію. (До речі, цікаво було б перевірити, чи хто вмів би провести її без помилок із пам'яті). Ось вона: Англія, Бельгія, Германія, Грузія, Норвегія, Афганістан, Аргос, Багдад, Магnezія, Рига й ін. (Галіція!) — Аргентина, Арагонія, Галлія, Гаронна, Готляндія, Гранада, Гвінея, Гвіяна, Гватемалія, Ельзас-Льотрінгія, Гасконія, Дагестан, Мадагаскар, Гібральтар, Едінбург, Чикаго і ін.

Стосування всуміш двох різних критеріїв — походження («особливо з грецької мови») і часу засвоєння — створює безліч непоборних труднощів, яких можна б уникнути, якби брати на увагу перш за все оригінальне звучання слова, а в другу чергу час засвоєння тощо, відсуюючи межю українізації якнайдалі в минуле. Адже, мабуть, не в часи Ярослава Мудрого чи Петра Могили засвоєно такі слова, як Бельгія, вагон, гігієна, гіпс, газ, вагон, газета, фельд'егер і б. ін. Мова бо про слова, зв'язані з модерною цивілізацією, зокрема з технікою 19 і 20 віків. Чи справді доцільно й необхідно принатурювати їх до простонародної вимови, замість затримати їх у звучанні такому, яке є в інтернаціональному вжитку? А ще ж українська мова в тому щасливому становищі — на відміну від російської, наприклад, — що має обидва звуки: *г* і *г'*! І коли народ може вимовляти *г* у словах ганок і гудзик, то чому не міг би і в чужомовних словах? Якщо ж є справді дуже поважні причини, що промовляють проти *г'*, тоді слід це зробити по сл і до в но і без винятків, щоб нарешті покінчити з цією непосильною навіть для освічених людей нерозберихою і допомогти суспільству рятуватися від поголовної неграмотности. Наприклад, у всіх чужих словах, новіших і старіших, замінити *г'* на *г* (це, мабуть, пропонувала Українська Академія Наук — 1925 року?), але затримати *г* у всіх новіших і старіших власних назвах. Винятки допускати тільки в найбільш рідких випадках, наприклад, у здавна засвоєних власних назвах, як Агатагел, Багдад тощо, — якщо взагалі допускати!

Тринадцятий приклад і далі взяті з ділянки слов'янських прізвищ — зокрема російських. «Російське, сербське, болгарське *г* (а що з хорватським? — прим. автора) ... передаємо українським *г*... Тургенєв, Гастєв, Нєгош...» (Возняк, стор. 55). Однак у Голоскевича знаходимо рос. прізвища Грибєєв і Григорєвич, а поруч Голубєв і Глінка.

Чотирнадцятий приклад: «Закінчення російських прізвищ *-ич, -ин*... передаємо через *-іч, -ін*:... Пушкін, Чаплигін, Державін, Ленін, Пипін... Ільїн... Але після *ж, ш* в російських прізвищах звичайно *-ин, напр. Гаршин і т. ін.*» (Возняк, стор. 55). Однак у Голоскевича знаходимо *и* в рос. прізвищі Данилевський, отже не після *ж, ш*.

П'ятнадцятий приклад: «Російське й білоруське *-е*... здебільшого передаємо українським *є*, особливо під наголосом, наприклад, Бєдний, Рєпін, Грибєєв, Авдєєв, Рилєєв, Тургєєв... і т. ін., але також і українським *е* у прізвищах, що відповідають українським, наприклад, Воскрєєнський, Вєселєвський, Прєобрєєнський, Плєтєєв, Трєтьєєвський і т. ін.

Аналогічно передаємо й російське *и*, польське *і* тощо: Радішєв, Чіріков, Нікітін... і т. ін., хоч Данилевський, Малиновський, Васильєв і т. ін.» (Возняк, стор. 56).

Після тих усіх «звичайно, здебільшого, але також, особливо, хоч» і ін. ледве чи зможе хтось правильно передавати російські прізвища. Це просто неможливе без спеціального словника, а такого нема і не буде, себто ми всі невідклично і безнадійно засуджені в цій ділянці на неграмотність. Ось декілька прикладів таких правил і норм:

- ле — ле: Ленін, Лєсков
- де — де: Державін — Мендєєєв
- ни — ні: Данилевський — Нікітін, Мєчніков
- ти — ті: Тихонравєв — Татішєєв
- ре — ре: Трєтьєєвський — Рєпін
- ме — ме: Мєчніков, Мендєєєв — Мєзєєв
- ке — ке: (Кєренський?), кєренщина — Кємь
- пє — пє: Пєтров — Пєрмь
- сє — сє: Воскрєєнський — Сєдов
- си — сі: Васильєєв — Сімбірськ

Зокрема варті уваги прізвища Мендєєєв і Мєчніков, що в них перший склад непом'якшений, так би мовити — українізований, а решта прізвища — ні. Отже одне прізвище транскрибоване за двома різними принципами.

Це здебільшого наслідки того, що деякі прізвища (чи їх частини) «відповідають українським». (Все ж цікаво було б знати, чим і як «відповідає» Ленін, а Лєсков ні?). Але основне: як їх відрізнити, що вони не українські? Цим, очевидячки, правопис не турбується.

Щоб ще краще унаглядити труднощі (точніше: неможливість) транскрибування російських прізвищ, візьмім ад гок видумане (ма-

буть, недоречно) прізвище Голешин (фонетично «гольєшін»), транскрибуючи його за зразками, як вище. Від фонетичного Голешін — через Голешин — Голешін — Голешин — Голешін — Голешин — Голешін — аж до зукраїнізованого Голешин — разом вісім можливостей! А котра з них «правильна»? Тільки -шин більш-менш певне, але й то не дуже, бо -ин пишеться «звичайно» після ж, ш. А всі інші — невідомо. А як легко і просто було б транскрибувати їх фонетично: Ленін, Петров, Некрасов, Тіхонравов, Грібєєдов, Грігоровіч, Данилевській, Третьяковській, Керенській, Державін — і ніяких проблем! Одинокий відхил від фонетики: в, бо ф у закінченні неможливе з огляду на деклінацію: Петроф — Петрова.

Шістнадцятий (останній) приклад: Правопис робить різницю між закінченнями слов'янських прізвищ — затримує -віч, але українізує білор., поль., чеське -скі, -цікі, рос. -скій, -цкій на -ський, -цький. Це створює чотири можливості:

- 1) оригінальний корінь — оригінальне закінчення: Міцке-віч
- 2) українізований корінь — оригінальне закінчення: Григоро-віч
- 3) оригінальний корінь — українізоване закінчення: Недзель-ський
- 4) українізований корінь — українізоване закінчення: Данилевський, Малинов-ський (як рос. чи поль. прізвища).

За першим зразком треба б писати Грігоровіч, Недзельскі, Данилефскі (чи -скій). За другим: Мицкевіч, Недільскі, Данилевскі (-скій). За третім: Міцкевич, Грігорович, Данилефський. За четвертим: Мицкевич, Григорович, Недільський.

Це стосується тільки прізвищ із двома закінченнями. А коли врахувати наведені раніше приклади з іншими прізвищами й уявити їх різні комбінації, то можна дійти до переконання, що більш складної системи транскрибування чужомовних прізвищ на світі не існує.

До серйозних огріхів правопису можна зарахувати неточні й неясні правила пунктуації, зокрема щодо вживання коми.

«г) Вставні слова (не зв'язані з членами речення) здебільшого відділяються комами, наприклад: А під лісом край дороги, либонь, курінь мріє (Т. Шевченко)» (Возняк, стор. 58). Що значить «здебільшого»? Коли, як і чому відділяються або ні?

«Не виділяються (комами — прим. автора) звичайно й дієприслівники без додаткових слів, напр.: Співають ідучи дівчата (Т. Шевченко)» (Возняк, стор. 59). Ті самі питання!

Слід також перевірити вживання ком між реченнями з поєднувальними сполучниками, як пропонує проф. Горбач. У прикладі: «Сичі в гаю перекликались, та ясен раз-у-раз скрипів» (Возняк, стор. 60) кома робить із *та* не поєднувальний сполучник, а *але*, ніби «сичі перекликались, але ясен скрипів».

Для ілюстрації практичних труднощів вживання коми наведемо кілька прикладів, в яких — без сором казка — не знаємо, де її слід ставити:

Мабуть він може це зробити
 Можливо він може це зробити
 Можливо й він (і він?) може це зробити
 А може й він (і він?) може це зробити
 Може він може це зробити

Де тут кома обов'язкова? Чи після коми можливе *й*, чи тільки *і*? А якщо не обов'язкова, то коли і чому? Пора покінчити з тими «здебільшого» та «звичайно», бо вони читачеві не тільки нічого не говорять, а ще й дезорієнтують його, а подавати докладні, точні правила. Важливе воно зокрема тепер, коли під впливом чужих мов, а перш за все англійської, люди цілком розгубилися і не дотримуються навіть найелементарніших правил української пунктуації.

Варто також присвятити увагу вживанню великих літер — з тих же причин. Зокрема преса завела звичай писати великими літерами титули ієрархії (Владика, Єпископ, Митрополит тощо), хоч не пише, наприклад, Князь Володимир, Граф Шептицький, Доктор Франко, Священик Могильницький, Письменник Багрянний і т. ін. Якщо не помиляюся, титули великими буквами допущенні тільки в офіційних документах (Йосиф, Митрополит Галицький, Архієпископ Львівський, Верховний Архієпископ і Кардинал), але не у щоденному вжитку.

Закінчуючи ці міркування, хочемо підкреслити, що все тут написане не для того, щоб обезцінювати чи принижувати академічний правопис. Складений у повоєнній і пореволюційній руїні, під свіжим советським ярмом, можливо — без необхідного наукового матеріалу (наприклад, спеціальних чужомовних видань), у винятково важких загальних і особистих умовах і як не як, а під русифікаційним тиском — це був великий осяг, історичної ваги подія.

Але минули чотири десятиліття — час, що після нього кожному правописові — а зокрема створеному в таких тяжких і ненормальних умовах — слід це і те перевірити, справити, уточнити чи поширити. А до того ж у якому незavidному становищі він опинився. На Україні його давно зліквідовано, а тамошні правописи кілька разів «реформовано» в русифікаційному дусі. Зокрема нечуваним у світі каліченням національного правопису було викинення літери *г*, хоч репрезентований нею звук живе в українській мові, і самі реформатори приневолені це визнати, коли називають його «звук *г*, як у словах ганок, гудзик». Це довело до такої трагікомічної аномалії, що люди мусіли змінити свої прізвища: Габрусевич — Габрусевич, Гамота — Гамота, Гургула — Гургула!

А на еміграції? Тяжко писати гірку правду, але не шанують свого правопису і своєї мови ні церква, ні преса, ні видавництва, ні навіть школа, ні загал суспільства. Щоб переконатися в цьому, вистачає переглянути кілька світських чи церковних видань, а навіть шкільних підручників. Не один учитель просто не знає правопису! В пресі

панує самсобіпанство. Деякі газети могли б порахувати собі за заслугу ширення неграмотности. Тільки наукові установи намагаються дотримуватися правопису, але й то не без помилок і відхилень. Хоч доводилося бачити видання з фірмою наукових установ, про правопис яких не знати, що думати.

Назагал наше суспільство досі не навчилося розуміти значення одного національного правопису, а з цього ясно, як низько стоїть у нас культура рідної мови, а зокрема грамотність. Серед нечисленного ж читацького шару суспільства цілком природно ширяться советські видання, а з ними й советський правопис, один і послідовний, так що читачі засвоюють його просто несвідомо, і багато інтелігентів пише не тільки «нашої свідомості, послідовності» тощо, але й «інтелігенція, пропаганда, неація, сугестія» і безліч інших г. Отже тутешні русифікатори непогано помагають тамошнім. Бо все таки ключ до грамотности суспільства це перш за все г — і, а в другу чергу тверде і м'яке л.

Цей невідрадний стан — це не тільки вина суспільства. Це й вина правопису, бож хто має змогу посвятити роки праці, щоб простудіювати й вивчити всі його хиберні норми й закони, як їх з'ясовано в наших прикладах? (До речі, не забуваймо й про чужинців, з яких деякі вивчають нашу мову. Чи не може в їх очах компромітувати нас те, що наші науковці й наше суспільство сорок років толерували такі непослідовності?).

Невідрадна дійсність така, що наш правопис мертвий на Україні і майже мертвий у діаспорі. Найкраще було б мати один правопис — і тут, і там. Але всі погоджуються, що це неможливе, що не маємо морального права його відректися. Як же його рятувати? Нам здається, що одинокий шлях — це виправити всі його непослідовності, недогляди чи заплутаності і зробити його простішим, яснішим і логічнішим, а тим самим і приступнішим нашому освіченому громадянству. Це був би один важливий крок уперед до майбутнього справжнього національного правопису. Ніщо не стоїть цьому на заваді.

А тепер слово за мовознавцями.

У видавництві ПРОЛОГ появилася збірка матеріалів з історії України

ВИВІД ПРАВ УКРАЇНИ

Упорядкування і вступна стаття Богдана Кравцева.

Книжка має 252 стор. Ціна 1,50 дол. або відповідна сума в перерахуванні на іншу валюту.

З замовленнями звертатися безпосередньо до нашого видавництва або наших представників по окремих країнах.

КРИТИКА І БІБЛІОГРАФІЯ

Книга — проста стилем, потрясаюча змістом

WALTER J. CISZEK (mit Daniel L. Flaherty). „Der Spion des Vatikan“, 1939-1963. 23 Jahre für Gott in Rußland. Aus dem amerikanischen von Wilhelm Höck. Ehrenwirth Verlag, München 1965, 368 S.

(Originaltitel: With God in Russia. McGraw-Hill Book Company, New-York — Toronto — London, 1964).

ВОЛТЕР Й. ЦІШЕК (разом з Даніелем Л. Флоерті). «Шпигун Ватикану», 1939-1963. 23 роки для Бога в Росії. Видавництво Еренвірта, Мюнхен 1965, 368 стор.

(Заголовок американського оригіналу: З Богом у Росії).

Перший розділ цієї надзвичайної книжки називається «Неймовірний священик». Це автобіографічний нарис. Автор пише про себе, що він був з роду завзятих — і то в поганому розумінні — авантюрик. У школі найбільше цікавило його подвір'я, бо там можна було товктися з усіма. Ще малим завів його батько на поліційну станицю з проханням, щоб сина забрали до якогось виховного закладу. Батька він все таки обожнював, бо його фізичні кари показували, яким твердим він був. Власне від батька він отримав завзятість. Від матері — основний релігійний світогляд; вона навчила його перших молитов. Дві сестри пішли в монастир, але він сам ніколи не потрапив бути зовнішньо побожним. Тільки завдяки молитвам матері, як він згадує, він несподівано для себе і для інших рішився стати священиком. А що батько мав великі сумніви щодо покликання свого сина, той пішов у духовну семінарію з самої впертості. Це була семінарія св. Кирила та Методія, де вже перед ним вчилася багато поляків з їхньої парохії.

У семінарії він не робив жадних зусиль, щоб його вважали побожним. Насправді він погорджував усіма, хто себе таким показував. Але вночі крадькома, щоб ніхто не бачив, він ішов до каплиці молитися і ні за що у світі не був би при-

знавався, що таке робить. Велику увагу він присвячував фізичній праці: раннім ранком, коли всі ще спали, він тренував біг на витривалість — вісім кілометрів навколо озера, в якому купався навіть у листопаді. Він завжди шукав найтруднішого шляху, щоб стати добрим священиком. У семінарії він міг стати священиком уже після трьох років богословських студій, але він рішився вступити до чину єзуїтів, де пробув сім років важкого труду. Його хотіли усунути вже з новіціату, але тут знову перемогла його впертість.

У 1929 році він рішився піти на залик папи Пія ХІ на місійну працю в Росії, але лише в липні 1934 він увів на корабель — з призначенням до «Коллегіум руссікум» у Римі; свячення отримав 1937 року. У Римі він заприятелював з росіянином Нестровом, з яким доля злучила його надовго; його другим приятелем став поляк Макар, мати якого була грузинкою. Ці три отці-єзуїти — Нестров, Макар та Цішек — дістали від тодішнього генерала чину єзуїтів графа Ледоховського призначення до католицької місійної станиці східного обряду в Альбертині біля Слоніма на Білорусії, тоді в межах польської держави. Це було в листопаді 1938.

В Альбертині папер Цішек пережив вмарш більшовицьких військ. Після перших досвідів з російськи-

ми більшовиками — намовляння до агентурної служби, до якої, на думку енкаведиста, він як сповідник дуже добре надавався б; збезчещення та конфіскація церкви — він переїхав разом з Нестровом та Макарем до Львова, де вони застали єзуїтський чин у стані ліквідації — очевидно фізично-матеріальної. За допомогою єзуїтського патера Венка всі три зголосилися до митрополита А. Шептицького, якого єзуїти вважали єдиною компетентним у справах європейського Сходу. Митрополит, вислухавши справу трьох місіонерів і з'ясувавши їм усю трудність їхніх намірів, дав їм дозвіл та благословлення на дорогу, — мовляв, на один рік, після чого вони мали знову зголоситися у святому Юрі.

Плян трьох місіонерів був надто простий: зголоситися на лісові роботи в глибину Росії. Потрібно для цього документи роздобув патер Макара, для якого, як виглядало, ніщо не було «неможливим». Свої оригінальні документи (Цішек — американські, Нестров — російського емігранта) вони залишили у львівського патера Венка. Цішек дістав суперіорат, тобто право рішати самостійно про себе та інших — аж до свого повернення до Львова. Перед виїздом на роботу вони щераз зголосилися у Митрополита, який не був надто щасливий вибором їхніх нових прізвищ, бо вони, на його думку, звучали по-польськи: треба було, мовляв, брати прізвища українські або білоруські. Наприклад, патер Цішек став «Владимиром Ліпінським».

Так почалася його одиссея — 16 років у концентраційних таборах і 8 років як «вільно найманий» на Далекій півночі та на Сибірі. Насамперед він, ще як вільний, поїхав до місцевостей Теплая Гора і Часовой на Уралі. Там його арештували і перевезли на слідство в Москву, опісля застали на каторжну роботу до Дубинки і Норильську. Звільнений з табору, він далі перебував у Норильську та Дубинці, опісля — в Красноярську й Абака-

ні. 11 жовтня 1963 в наслідок заходів американського уряду він переїхав з одним американським студентом до Нью-Йорку в обмін за двох радянських шпигунів.

Побут

Після нелегкої двотижневої подорожі залізницею наш місіонер опинився в лісозаготівельному таборі Теплая Гора на Уралі. Не зважаючи на те, що всі співтовариші були вільнонайманими робітниками, їх трактовано як полонених з голодовою платнею.

Хоч це також цікавий фрагмент радянської дійсності, я таки відразу перейду до «побутової теми» з моменту арештування Цішека та Нестрова в червні 1941. Вже при першому переслуханні в пермській тюрмі слідчий заявив Цішекові, що йому відомо, що він священик, що його ім'я Вальтер Цішек. Перебування в Луб'янці в Москві подібне до інших того роду «побутів». Там Цішек зорієнтувався, що деталі з його життя відомі енкаведистам від патера Макара, арештованого при переході на Угорщину. При переслухованнях постійно поверталися до його стосунків з митрополитом Шептицьким. Все закінчилося так, як це в радянській дійсності кінчиться, і патер Цішек мусів підписати свій вирок: за статтю 58/6 кримінального кодексу СРСР п'ятнадцять років таборів примусової праці на Далекій півночі — за шпигування на користь Ватикану. Перед засланням на північ енкаведисти пробували перемовити патера Цішека вступити до польської армії, організованої Вандою Васілевською в СРСР. Далі йдуть: Бутирки, боротьба за шматок хліба, панування та знущання кримінальних в'язнів над політичними. Нарешті в червні 1942 року почався його шлях на північ у табори примусової праці Норильську і Дубинки над Єнісеєм. Етали цієї дороги, від перехідних пунктів у Вологді і Красноярську, це — одно пекло.

Тут хочу згадати цікавий інцидент у тюрмі у Вологді. «Урки», то-

бто посполиті в'язні, організували обшук усіх інших в'язнів і забирали все, що їм було до владобри. Під час одного такого обшуку піднісся з-поміж в'язнів молодий кремезний чоловік і скрикнув: «Браття, не даймося. Я був майором у панцерній дивізії, мене не лякали німецькі бомби чи стрільна. За мною!» Почалася запекла бійка між злодіями і політичними, аж тут з'явилася озброєна сторожа і їй нарешті вдалося розділити обидві воюючі сторони. Командир вислухав палких вияснень майора, і, на диво, провідників «урків» забрали з камери; так закінчилося їхнє панування над політичними.

У тюрмі розповідали багато подробиць з воєнних подій. Один з арештованих офіцерів, що брав участь в обороні Ленінграду під ген. А. Власовом, розповів, що організовану ним по німецькому боці армію Гітлер обіцяв кинути на боротьбу з більшовиками, давши цій армії вільну руку в політиці. Але сталося інакше: армію поділено на каральні бригади і вжито до поборювання повстанців у Польщі, Чехо-Словащині і на Балканах. Теж вживано її як ексекційні команди в концентраційних таборах, зокрема при винищуванні євреїв (стор. 141).

Я підкреслюю цю замітку автора, бо ми звикли всюди читати — від Гохгута і до німецької щоденної преси та польських періодиків — про українських виступників німцям. Власовці зникли в мемуаристиці тих часів; про РОА (Российская освободительная армия) ледве чи хтось ще згадує. Деякі «документарні видання» намагаються роздмухати привабливість деяких українців у німецьких вартових з'єднаннях мало що не до величезного злочину всієї української нації.

Тут маємо свідчення чужинця, яке, на диво, перейшло відомому нам цензуру «протиукраїнської змови». Я далекий від того, щоб кидати камінь в російський город, але росіяни або не вільно згадувати в такому контексті, а якщо вже згадувати, то тільки добре. Очевидно ця згадка не

знайшлася в Цішека випадково, бо книжка призначена в першу чергу для американського читача, і то за згодою езуїтських зверників патера Цішека. Патер Цішек — людина тверда і він не вмів кривити душею; але й езуїти не хочуть йти по американській лінії.

Подорож з Красноярску — Єнісеєм, у тулубі пароплава «Сталін», що тягнув за собою навантажені в'язнями та різним товаром безмоторові буксири, — була жахливими тортурями. Під час цієї подорожі вперше зорганізувалися політичні в'язні, яких у транспорті було двічі більше ніж кримінальних. Це довело до кривавого зудару між обома групами, який закінчився лише під сальвами машинних пістоль сторожі: було багато вбитих і пораниених.

Транспорт причалив до порту в Дубинці 22 червня. Падав сніг.

Умови праці при вантаженні вугілля у порті Дубинка, в копальнях Норильську, на будівельних роботах були нелюдські. Над цими справами автор спинається дуже докладно. Мідяно-гутничий завод будовано під команду генерала, який запровадив дуже гостру дисципліну, зате в'язням давав кращі харчі. Взагалі будова цілих комбінатів під військовою командою пояснюється не їхнім стратегічним значенням, але фактом, що жадний цивільний інженер-фахівець не був би в силі такі пляни реалізувати. Тут застосовувалися масові «штурми» на зразок фронтних боїв в обох світових війнах — штурми, такі характеристичні для військової ментальності російського командування. Іншими словами, цілей досягано величезними людськими жертвами там, де для цього бракувало технічних засобів.

На окрему згадку заслуговує повстання в'язнів у таборах Норильську (стор. 217-264). У повстанні брали участь не всі табори; у таборах, охоплених повстанням, панувала зразкова дисципліна і солідарність усіх — від політичних в'язнів і до кримінальних включно. Повстанці ставили вимоги щодо покращення життєвих умов, зрівняння в правах

з вільнонайманими і щодо оплати за працю. Повстання здушено криваво: провідників, які не закінчили самогубством, розстріляно; загинуло також багато в'язнів. Але після здушення повстання всі вимоги в'язнів таки виконано. Це — цікава паралеля до повстань у Воркуті і Караганді. Такі повстання вибухли після смерті Сталіна на цілому терені СРСР там, де тільки були табори примусової праці.

Після відбуття 15-літньої кари в 1955 році автор прожив як «вільнонайманий робітник» у Норильську й Абакані до осені 1963 року. Його дуже докладний опис побутових умов, що охоплює проміжок часу 23 років, треба вважати описом найновішої дати.

З моментом настання спокійнішого життя патер Цішек може більше віддати себе своїй душпастирській праці. Основним його поміченням тих часів треба назвати мимовільне ствердження, що підрадянське суспільство щораз виразніше розподіляється на дві нерівні групи: «ми» — народ, «вони» — панівний режим та його носії.

Релігійні справи

Релігійній проблематиці автор присвячує багато уваги, при чому він підходить до неї дуже практично, передаючи свої переживання та помічення і досвід своєї душпастирської праці серед в'язнів та вільнонайманих на Далекій півночі. Він не дає читачеві якихось кінцевих висновків; його підхід до цієї справи епічно-описовий, майже побутового характеру. Релігійне питання є для нього частиною радянської дійсності, без будь-яких візіонерських прикрас. Уважливий читач знайде тут речі, яких досі ніде з такого пункту бачення не публіковано. Своє душпастирське післанняцтво патер Цішек розуміє як працю для народу, серед якого живе і який має свою ментальність та своєрідний власний кодекс моралі, що ніяк не вміщується в поняття релігійної спільноти, яка має щастя жити нормальним життям.

Радянське суспільство не антирелігійне. Тільки жорстока дійсність знищила в ньому всілякі ілюзії; воно стоїть далеко від релігійної проблематики, але воно, на диво, не безбожницьке. Треба підкреслити, що російська православна церква, така, яку хочуть бачити відвідувачі Загорську, не існує.

Цікаве є ставлення підрадянських людей до автора з моментом, коли вони довідуються, що він священник. Мало що не всі — молоді і старі, прості і освічені — шанують його і допомагають, де тільки можуть, хоч ніде і ніколи не кажуть йому, чому. Для них він людина, що з переконання мужньо служить добрій справі; для них він майже людина не з цього світу.

Описи умов душпастирської праці читаються як фантастичний роман. Впертість і помисловість не тільки патера Цішека, але й інших священників — українців (яких найбільше), поляків, литовців — просто неймовірні. Очевидно методи, яких ці священники вживають при несенні духової допомоги вірним — сповідь, Богослуження, хрищення — такі далекі від норм, прийнятих упродовж століть, що тут навіть не вистачає революційних рішень Другого Ватиканського собору. Віровизнаневих різниць взагалі немає, бо вони для вірних мовчазної церкви не зрозумілі і не потрібні. Великодні свята всі святкують разом, а духовники взаємно себе виручають. Патер Цішек біригудаліст — він рівною мірою служить католикам (полякам та литовцям), католицьким українцям і православним (українцям та росіянам). Довге перебування на Сибірі його навіть до деякої міри «зукраїнізувало». Він згадує, що він призабув російську мову, яку він в першу чергу вивчав, і що йому краще було висловлюватися по-українськи.

Цішек згадує о. Віктора зі Львова, в якому пізнав священика, що супроводив його під час його візиту у митрополита Шептицького. Отець Віктор відіграє визначну роллю в організації душпастирської праці

серед в'язнів. Серед українських священників слідна велика організованість, вони орієнтуються дуже добре в ситуації, знають багато наперед тощо. «Розкриті» органами влади духовники переносяться на інші місця або навіть «тимчасово» неутралізуються. Виходить майже так, що серед українських священників слідний якийсь ієрархічний порядок — вони опановують ситуацію і в релігійному житті Сибіру є чинником домінуючим. Інтелігентам різних націй автор засвідчує велике розуміння для справи релігії. Зокрема визначну роль відіграють тут лікарі-засланці, з якими мусять рахуватися представники влади.

Цішек хоче любити Росію, однак він не живе ілюзією місіонерства. Він цього не каже відкрито, але він показує це своєю працею серед в'язнів, яким він також є, і цілковито пристосовується до дійсності, що зокрема видно в його участі в повстанні його табору.

Українців він називає релігійними фанатиками; очевидно мова про тих українців, яких він бачив і з якими жив на засланні.

Про релігійні справи автор пише дуже цікаво, без зайвого патосу, хоч з його праці прекрасно видно, як беззастережно він сприймає своє післанництво.

Українці

Українці на засланні, в концтаборах і на вільному поселенні — це тема, яка в Цішека постійно повторюється, без того, щоб автор окремо наголошував це питання. Патер Цішек — місіонер, вихований в Америці і оформлений у «Коллегію руссікум» у Римі. Українці були йому невідомі, української мови він не знав, Радянський Союз — для нього Росія.

Вперше він зустрінувся з українцями у Львові — на своєму «шляху в Росію». Ця зустріч залишила в нього незатерте враження, а особа митрополита Шептицького була для нього майже синонімом українця.

Вибух німецько-російської війни застав його в саратовській тюрмі.

Це було вже після його першого доповіді з радянською дійсністю — як вільнонайманого лісового робітника. На Уралі, як це він згадує, чув у більшості тільки українську мову, якою розмовляли в'язні; російську чув мало. Сам він говорив українською мовою; до адміністрації звертався мовою польською. Такою була його уральська «двомовність».

У таборах праці керівництво належить звичайно українцям, які з свого боку допускають до нього всіх, хто з ними солідаризується в їхньому протибільшовицькому настанні. Нахаб серед них мало, але в цьому значна заслуга нелюдяного режиму, який вчить усіх солідарності. Про українців, литовців і поляків Цішек говорить як про тих, що належали до категорії «робочої худоби», тоді коли грузини, вірмени та лотиські шукають за легкою працею — в кухні чи шпиталі; у робочих бригадах вони бригадири, які залежно від поведінки з людьми не завжди кінчать звичайною смертю. Лікарі-в'язні в більшості євреї, поляки та українці; вони всі ставилися до патера Цішека з увагою і пошаною.

У згаданому вже вище повстанні українці мали провідну роль. Провідником повстання в таборі ч. 5 був «Михайл», людина невідомої національності. Цішек згадує також «бандерівців» — партизанську групу, що ненавиділа більшовиків. Вони були краще одягнені, на працю не виходили, а на адміністрацію табору дивилися звисока. Після повстання і їх включено в робочі бригади, але й відносини стали тоді вже інші.

Про організацію повстання, в якому українці творили головну опору, автор пише дуже докладно. Хоч в'язні-повстанці не мали зброї, вони були добре зорганізовані й оборонялися знаряддями праці та камінням. Була зорганізована власна таборова поліція, яка дбала про порядок і про справедливий розподіл харчів; було також «військове командування», яке керувало обороною і кидало запасні відділи туди, де цього вимага-

ла потреба. Одним словом, це не був бунт розпачу безпорадних нещасливців, але свідомо боротьба за дуже конкретно сформульовані цілі. Ніхто не хотів «розвалювати СРСР», але всі були готові радше загинути за свої людські права, ніж повільно вмирати з виснаження та хвороб. Провідники повстання не піддалися.

У Норильську, де патерові Цішекові довелося жити ще довго після відбуття п'ятнадцятилітньої кари, українці творили значну частину його парохіяни. Вони жили в колишньому таборі, віддаленому більше ніж один кілометр від останньої автобусової зупинки. Діти, які поверталися із школи темними вечорами наражувалися на постійні бандитські напади. Коли вимоги, щоб міліція боронила дітей, нічого не помагали, українці зорганізували самооборону. Вночі в найбільше підозрілі місця виходили стежі і вони вбивали кожну незнайому зустрічну людину, яка не мала чого там шукати; її залишали посеред вулиці з припнятою карточкою-осторогою, що таке чекає кожного бандита. Це було безоглядно, однак мало успіх.

Українці взагалі виступали організовано; вони твердо трималися своєї віри — публічно її маніфестували вінчаннями та христинами. Коли помер один з їхніх визначних людей,

вони зорганізували йому величавий похорон. Сам хор нараховував понад двісті осіб; перед домовиною несено хрест, сповитий чорним, траурним папером, і квіти. Цей похід порушався головними вулицями міста на цвинтар під звуки могутнього співу «Святий Боже». За домовиною йшла непроглядна маса народу, так що весь рух на головній Октябрьській вулиці був спинений. Народ стояв також на хідниках і дивувався з цієї релігійної маніфестації. Слідство, яке опісля вів КГБ, не довело ні до чого.

На цьому треба б закінчити обговорення цікавої книжки. Дехто може дивуватися, що закінчую похоронною панахидою, хоч до закінчення книжки ще далеко. Нам роблять закиди, що ми зачасто «панахидимо». Такий закид нічим необґрунтований, бо, мабуть, кожний знає, яке значення мали панахиди на могилах наших вояків — колись на рідних землях. Ці похоронні походи, помінаючи їх релігійне значення, давали нагоду заманіфестувати наші національні прагнення і нашу пошану до безлічі наших невідомих героїв.

Великою заслугою патера Цішека є, що він своїм об'єктивним і безпристрасним свідченням сказав правду про українських політичних в'язнів на сибірській Далекій півночі.

Євген ВРЕЦЬОНА

Продовження хроніки призовських українців

ЛЮДМИЛА КОВАЛЕНКО. Прорість. Вінніпег 1966, 250 стор.

У цій повісті, що є другою книгою трилогії «Наша не своя земля», центральною постаттю є дівчина, дочка героїні першого тому — грекині Льолі, яка одружується проти своєї волі з українцем, залишає рідне місто і вживається в докільля та український світ свого чоловіка.

Історія Мусі Кульженко починається з переїздом родини назад до міста. Перед читачем розгортається її розвиток з наївної малої дівчини, яка з української козацької ідилії попадає в чуже гетерогенне місто — до свідомої української революціонерки, готової на жертву і

боротьбу. Муся виростає у винятково важких умовах: ворожість нового докільля; нерозуміння нелегальності українства в оточенні різних національностей (греки, німці, євреї, росіяни), опанованих російською культурою; напружені відносини між терплячою, жертвенною та шляхетною матір'ю і неопанованим «запорозцем»-батьком; матеріальні труднощі, викликані нелегальною революційною діяльністю, — це все, хоч і не дарує їй щасливого, безтурботного дитинства, все ж таки виховує в ній ті духові риси, які творять з неї вартісну людину.

Мусине дитинство та молодість змальовані на тлі життя приозівського міста під час і після революції 1905 року аж до вибуху першої світової війни. Подані драматичні сцени зааранжованого владою противреїського погрому: родина Кульженків бере активну участь у врятуванні єврейських родин — Мусин батько, який після втраченої посади вчителя став завідувачем нічлігарні для волицюг, бере під свою опіку заляканих, зацькованих євреїв і боронить їх перед п'яною юрбою босячнї. Авторці вдалося відтворити у згущеній, загостреній формі вибухи низьких пристрастей, прояви людських чеснот, трагедії одиниць — кінець любовного роману між бсяком Сергієм і служницею Кульженків, Мотехо.

Духовий образ Мусі твориться під впливом літератури, яку вона залюбки читає і яка сприяє її буйній фантазії при творенні власного театру, що його вона веде з братами для себе та сусідів і в який вона влітає також спостережені сцени з життя батьків. Героїня бере участь у революційній діяльності батька, в політичних дискусіях одномудців, щоб опісля знайти доступ до революційного українського та російського осередків у Києві. Ранні заручини з молодим росіянином Морозовим в'яжуть її свободу; однак їй вдається згодом звільнитися і вона іде на фронт як медична сестра. Мусине перебування в заплілі фронту в Басарабіі і на Букви-

ні дають авторці нагоду розкрити деякі дивовижі, що панували в російській армії, схарактеризувати настрої серед вояцтва і показати працю революційних партій серед вояків. У Чернівцях Муся вперше зустрічається з західним українством; для неї незрозумілими є москвофільство деяких прошарків населення, розбіжності поміж нормами української літературної мови вдома і тут. У фронтовому заплілі до дівчини приходять уперше справжнє кохання, що нещасливо вривається: її хлопця, відданого революціонера Бориса Чванова, арештують і засилають. Цей арешт відкриває розбіжності між есерами й еседеками, які пізніше під назвою більшовиків мають відіграти таку важливу роллю в революції. Повість закінчується участю Мусі в маніфестації в Києві; тут вона рішила піти українським шляхом. «Муся, сама того не знаючи, перерізала життя по чіткій, точно визначеній грані, відбиваючись від берега загально-російських партій і пристаючи до тих, що стояли під жовто-блакитними прапорами. Вона відходила від покори та нівеляції і входила в гурт самостійників, що тепер ішли за свою землю з прапорами і пізніше пішли з кулеметами. Вона відкидала для свого народу становище другорядного і вимагала для нього першого місця на його землі».

«Прорість» має свою незаперечну пізнавальну вартість, бо авторка, добре ознайомлена з проблематикою революційних течій царської Росії, дає читачеві змогу пізнати не тільки напрямки політичних угрупувань, але й вжитися в ту ділему, в якій опинилася українська людина, що була в полоні ідей загально-російських партій, — зокрема на окраїнах, як у Приозів'ї, де українська інтелігенція становила дуже малий відсоток. Ми знаємо, які трагічні для України були наслідки цього важкого політичного визрівання, коли з вибухом революції українці опинилися по всіх боках барикад.

На нашу думку, тема, що її обра-ла авторка, вимагає глибшого епіч-

ного тла, хронікального характеру для цього не вистачає. Багато цікавих епізодів аж напрошуються, щоб їх опрацювати ширше, щоб окремим постатям дати більше психологічного заглиблення. Обривані епізоди — напружені відносини батьків, історія Сергія і Моті, Морозов — залишають читача незадоволеним: він хотів би далі прослідити їхню долю, більше знати про них і про мотивацію їхніх вчинків.

Авторка вміє тримати читача в

напруженні, її розповідь цікава, захоплююча. Творові притаманні жвава акція, гострі конфлікти, легкий гумор і барвиста мова. Авторка вміло характеризує персонажі ідіоматичними висловами, неукраїнськими фразами і цим визначає їх соціально і національно.

Повісті Людмили Коваленко без сумніву заповнюють білу сторінку в літописі про людей Південної України.

А. Г. ГОРБАЧ

Українські поети в португальському перекладі

WIRA WOWK. Girassol. Antologia da Moderna Poesia Ucraniana. Prolog, Rio de Janeiro 1966, 96 pp.

Дослідне і видавниче об'єднання «Пролог» видало антологію сучасної української поезії португальською мовою п. н. «Girassol» («Соняшник»). Переклади зробила поетка Віра Вовк у співпраці з Оленою Колодій, Леа де Абро та Клеоніс Берардінеллі; обкладинка Анни Марії Мурісі.

У вступному слові Віра Вовк з'ясовує, що метою вибору віршів є показати неподільність української поезії на Сході і Заході. У збірці — твори поетів молодшого покоління: «шістдесятників» на Україні і поетів з «Нью-Йоркської групи».

«Поети Сходу і Заходу, — читаємо у вступному слові, — проживаючи в різних політичних підсоннях, пережили таку саму реакцію публіки. Хоч, шукаючи оригінальності, ми часто називаємо їх імoralістами або песимістами, їм не бракує читачів. Вони й далі відповідають на часті атаки своєю працею та автентичними стараннями про людську і

мистецьку інтегральність». Про методу перекладу Віра Вовк пише: «Нехай самі поети перекажуть свою вість власними словами, які ні в чому не прагнула змінити призма перекладу».

В антології перекладені поезії Емми Андієвської, Богдана Войчука, Ростислава Братуня, Лексія Булити, Жені Васильківської, Миколи Вінграновського, Віри Вовк, Євгена Гуцала, Івана Драча, Патриції Килини, Віталія Коротича, Ліни Костенко, Богдана Рубчака, Василя Симоненка, Юрія Тарнавського та інших; з-поміж тих, що народилися після 1940 року, — поезії Василя Голобородька, Світлани Йовенко, Романа Кудлика та Михайла Саченка.

У 1964 році у вид-ві «Пролог» появилася антологія сучасної португальської та бразильської поезії в українському перекладі Віри Вовк.

(ВЗІІ)

ОГЛЯДИ, НОТАТКИ

АНГЛІЙСЬКИЙ ЛОРД НАГАДУЄ КОСИГІНОВІ АРЕШТИ НА УКРАЇНІ

Під час відвідин радянського прем'єра Алексея Косигіна в Лондоні щоденник «Дейлі Телеграф» від 10 лютого, який виходить майже півтора мільйонним тиражем, опублікував просторий лист до редакції п. н. «Українці менше рівні, ніж росіяни».

Автор листа, член палати лордів лорд Сен-Освалд, висловлює сподівання, що британський прем'єр Геролд Вілсон і Косигін — знаходячи у своїх розмовах багато спільного — звернуть також увагу на контрасти, які існують між їхніми країнами.

Лорд Сен-Освалд подає такі три контрасти:

Він цитує текст 123 статті конституції СРСР про громадянські права і доводить, що ця стаття своїм змістом цілковито подібна до 19 статті Загальної декларації про права людини. Цю декларацію прийняла генеральна асамблея Об'єднаних Націй, — пише він, — але Радянський Союз та інші комуністичні держави утрималися від голосування, виправдовуючися тим, що, мовляв, декларація не включає гарантій тих прав, які вона проголошує.

Тут автор листа нагадує, що з літа 1965 року коло 70 українських письменників, поетів та викладачів заарештовано за те, що вони станули на оборону своєї мови та культурної спадщини. Він радить британському прем'єрові запитати Косигіна, яка доля чекає цих діячів культури, «вповні забезпечених радянською конституцією».

Другий контраст, що його порушує лорд Сен-Освалд, стосується книжкових видань на Україні, де росіян є всього 16,9 відсотків, а чистокровних українців 76 відсотків.

«Зате в 1963 році на Україні вийшла 3 321 книжка українською мовою і 4 094 російською, не включаючи сюди цілої навали російських книжок, імпортованих з-зовні».

Третій контраст — це гарантоване конституцією право УРСР відкривати дипломатичні представництва в інших країнах. «Насправді ім (українцям — «Пролог») не дозволяють на жадні дипломатичні представництва в чужих столицях, крім в Об'єднаних Націях, де їхній представник на останній сесії заатакував „британський імперіалізм“. У серпні минулого року центральне міністерство в Москві абсорбувало українське міністерство освіти».

Лорд Сен-Освалд радить Косигінові, щоб він порівняв Коммонвелт з радянською системою і пригадувався над тим, чи керівники Радянського Союзу мусять відмовляти своїм республікам ті привілеї, які всі інші європейські країни вважають за свої мінімальні права. «Якби українці та інші народи отримали „право розв'язувати власні справи“, — закінчує лорд Сен-Освалд, — тоді такий же заклик (Косигіна — «Пролог») від імені в'єтнамського народу звучав би більше переконливо».

Лорд Сен-Освалд, колишній капітан Роналд Деніс Гай Вінн, став лордом у 1957 році після смерти свого батька. Він — член консервативної партії і колишній член урядів Мек Міллена і Гюма. Його дружина, леді Ванда, польського походження.

Під час еспанської громадянської війни лорд Сен-Освалд був кореспондентом газети «Дейлі Телеграф» в Іспанії. У другій світовій війні він служив в Африці, а з 1944 року був британським зв'язковим до пар-

тизанських відділів в Албанії. Після закінчення війни в Європі він організував партизанські з'єднання в Тайланді для боротьби з Японією. У корейській війні він служив як

доброволець і, між іншим, був відзначений за хоробрість «Мілітарним хрестом».

«Вісті з ПРОЛОГУ»

Бюджет колоніального визиску

24 грудня 1966 верховна рада Української РСР затвердила закон про державний бюджет Української РСР на 1967 рік. Бюджет встановлено по прибутках і видатках розміром 9 мільярдів 956 мільйонів карбованців. Багато це чи мало?

Щоб відповісти на це питання, ми порівняємо заплановані на 1967 рік прибутки народного господарства УРСР з фактичними прибутками цього господарства два роки тому, тобто 1965 року. Оскільки населення України рік-у-рік росте і відповідно росте кількість робочих рук, здавалося б, що прибутки народного господарства України 1967 року вже тільки завдяки природові кількості працюючих повинні бути більшими, ніж були 1965 року. Якщо врахувати, що 1965 рік був останнім роком перед запровадженням економічної реформи, яка за твердженням радянської пропаганди «веде до збільшення прибутків», вийде, що прибутки народного господарства України 1967 року повинні бути значно більшими, ніж були 1965 року і отже відповідно більшими можуть бути видатки, від яких залежить зростання добробуту населення.

У червні 1966 відбулася дев'ята сесія верховної ради УРСР, на якій міністр фінансів Анатолій М. Барановський виступив з доповіддю про виконання державного бюджету УРСР за 1965 рік. Від свого міністра фінансів українське населення довідалося, що прибутки народного господарства України 1965 року становили 10 мільярдів 222,6 мільйона карбованців. («Радянська Україна»

від 30 червня 1966). Ось ці прибутки 1965 року ми порівняємо з затвердженими верховною радою УРСР прибутками на 1967 рік розміром 9 мільярдів 956 мільйонів карбованців. Одночасно нагадаємо, що видатки в 1967 році теж становитимуть суму 9 мільярдів 956 мільйонів карбованців. Виходить, що, не зважаючи на ріст населення, видатки і прибутки народного господарства України будуть 1967 року не більшими, а меншими, ніж були 1965 року.

За даними «Української радянської енциклопедії» (том 17, стор. 67), населення України становило 1959 року 41,9 мільйона осіб, а 1 січня 1965 — 45,1 мільйона. Це означає, що населення України зростає протягом двох років більш ніж на один мільйон. Отже на душу населення 1967 року припадатиме менше прибутків і менше видатків, ніж 1965 року, хоч і 1965 року видатки були явно недостатні. Загально відомо, в якому катастрофічному стані перебувають у багатьох містах водопостачання і каналізація. Відомо, що занедбано будівництво очисних споруд у містах, через що забруднено нечистотами всі ріки України і в багатьох з них гине риба; забруднено повітря над багатьма містами; житлову кризу не ліквідовано; міський транспорт і шляхи сполучення перебувають у поганому стані. Беручи це все до уваги, громадськість України вимагала, щоб усі податки з обороту, які збирають на Україні, використовувалися для потреб господарства України.

У цьому сенсі висловився, наприклад, голова виконкому Чернівець-

кої обласної ради депутатів Мусієнко у своїй статті в тижневику «Економическая газета» (ч. 23, за червень 1966). Як же реагували на ці вимоги?

На восьмій сесії верховної ради УРСР шостого скликання міністр фінансів А. Барановський сказав: «На території нашої республіки в 1966 році буде одержано 6 мільярдів 817,9 мільйона карбованців податку з обороту. З цієї суми передаються в бюджет республіки 2 мільярди 686,5 мільйона карбованців...» («Радянська Україна» від 22 грудня 1965).

А на десятій сесії верховної ради Української РСР той же Барановський ствердив: «У 1967 році повинно бути одержано 7 мільярдів 73,1 мільйона карбованців податку з обороту. У державний бюджет УРСР з цієї суми надійде 2 мільярди 484,6 мільйона карбованців». («Радянська Україна» від 24 грудня 1966).

Виходить, що 1967 року, порівняно з 1966 роком, на Україні зберуть більший податок з обороту, але до

державної скарбниці Української РСР потрапить менша сума. Зростає відсоток грошей, зібраних на Україні, які відберуть від українського народу. 1966 року з України попливли 60,6 відсотків грошей, зібраних як податок з обороту, а 1967 року з України попливуть вже майже 65 відсотків цих грошей.

Бюджет Української РСР на 1967 рік можна схарактеризувати такими словами: Зростає трибут, який український народ примушений платити імперіяльному та колоніальному центрові в Москві. Зменшуються видатки на душу населення — ті видатки, від яких залежить добробут української людности.

Чи ж викликав такий бюджет у депутатів верховної ради Української РСР хвилю обурення або принаймні парламентарську дискусію? Якщо вірити радянській пресі, депутати «проголосували за нього одностайно». Бюджет колоніального визиску затверджено без будь-якого протесту «обранців народу»!

А. К-ИЙ

Черговий разючий скандал у Києві

Радянські періодичні видання — газети та журнали — переповнені тепер всілякими публіцистичними, пропагандистськими і — просто фальсифікаторськими матеріалами у зв'язку з «підготовою відзначення 50-річчя» т. зв. «жовтневої соціалістичної революції». Якщо мова про Українську РСР — також такими ж матеріалами про «встановлення радянської влади на Україні». Перша окупаційно-революційна кампанія почалася з опублікуванням стосовної «постанови ЦК КПРС від 4 січня», друга — з опублікуванням «постанови ЦК КПУ від 23 січня 1967».

Унапрямолючий «теоретичний і політичний журнал» ЦК КПУ, 125-тисячтиражний «Комуніст України» (ч. 2 за лютий 1967, стор. 75) пише

з цього ювілейного приводу, що «у зв'язку з цим різко зростає значення архівних матеріалів названого періоду», при чому спеціально вказує на використання «архівних фондів Центральної Ради» в республіканських державних, центральних та обласних, архівах, як також і «архівних фондів губернських комісарів та інших установ Центральної Ради», яка на Україні «підступно захопила владу в свої руки». А в редакційному «Довідковому відділі» подано навіть адреси чотирьох центральних архівів УРСР (з одним філіялом) і адреси 25 обласних архівів (з 9 філіялами). Мовляв, партійні пропагандисти та слухачі системи партійного навчання можуть тепер вільно користуватися цими

матеріалами і самостійно укладати конспекти для доповідей та дослідницьких праць.

На підставі вище цитованого можна твердити, що український підрадянський читач та слухач опиняться тепер під навалюю зливою найрізноманітніших наклепів, спотворень та фальшувань на адресу провідних осіб української національної революції 1917 року, її керівних та місцевих органів влади і тих тисячей українських патріотів, що станули під українські національні прапори. Отож у «роз'яснювальній кампанії» весь наголос поставлений на дискримінацію Центральної Ради та її політики.

Для «висвітлення боротьби за перемогу влади рад на Україні», тобто для фальшування доби Центральної Ради, має бути використаний навіть журнал «Літопис революції», заснований у листопаді 1922 і безпощадно знищений Павлом П. Поштищевом у березні 1933 року. Цей двомісячник тепер «реабілітований» і зарахований до категорії «джерел вивчення історії партії». Як відомо, в цьому журналі друкувалися мемуари керівних більшовицьких діячів на Україні про події 1917-21 рр., у тому числі спогади М. Скрипника, В. Затонського, І. Петровського та інших. Ці мемуари заповнюють майже половину змісту журналу. Крім цього, в журналі публікувалися дослідні розвідки таких комуністичних істориків, як от Матвій Яворський, М. Равич-Черкаський, В. Сухино-Хоменко, М. Свідзінський та І. Гехтман, які ще сьогодні проscribeвані партією, мовляв, у їхніх працях «багато серйозних методологічних та фактичних помилок», а ще більше «проявів меншовизму, троцькізму, буржуазного націоналізму» («Український історичний журнал», ч. 1, 1967).

Отож партійні пропагандисти та слухачі системи партійного навчання, яким тепер рекомендується «Літопис революції» як «джерело вивчення історії партії», матимуть чималий клопіт з матеріалами, поміщеними в «ЛР». Ці матеріали, хоч і

написані дуже однобічно, аж ніяк не укладаються в теперішню схему офіційної радянської історіографії, — схему, подиктовану інтересами російського великодержавного шовінізму та імперіялізму. В час, коли видавався «Літопис революції», «ще не утвердилася єдина думка щодо оцінки діяльності Центральної Ради, як, ніж іншим, і ряду інших важливих питань історії України» — пишеться в «УІЖ». Навіть такий історик, як Михайло Абрамович Рубач (що сьогодні вважається авторитетом щодо висвітлення історичних подій 1917 року), уважав 40 років тому, що «в діяльності Центральної Ради були два періоди: перший (до жовтневих подій) — революційний, і другий (після жовтня 1917) — контрреволюційний». Ясно, що «пізніше він сам усвідомив помилковість цих тверджень», бо інакше не був би сьогодні науковим авторитетом для спотворювачів та фальсифікаторів історії України 1917-20 рр.

Але не про ці клопоти та «труднощі» йдеться нам у цій нотатці.

Про скандал в українській підрадянській історичній науці говорити факт, який зачитуємо за «Українським історичним журналом» і який, як кажуть, «говорить сам за себе»:

«Як історичне джерело журнал («ЛР» — В. П. С.) привернув увагу радянських дослідників ще в період свого становлення. Особливий інтерес до нього зріс після ХХ з'їзду КПРС. Проте історики зіткнулися з труднощами: в жадній з українських бібліотек, навіть у спеціалізованих, не збереглося повного комплекту журналу. Тепер він — бібліографічна рідкість» (підкреслення наші — В. П. С.).

І так, у Державній історичній бібліотеці УРСР відсутні 4 числа (по два за 1924 та 1926 роки), а в бібліотеці Інституту історії АН УРСР — аж 10 чисел. Наприклад, числа 2 за 1924 рік взагалі немає в жадній бібліотеці на Україні. Це все сталося виключно в наслідок знищувальної кампанії, яка проводилася і ще сьогодні проводиться росій-

ськими шовіністами в КППС проти в'юго, що публіковане «не в згідності» з марксизмом-ленінізмом, тлумаченим з позицій російського імперіалізму та шовінізму. До того виходить, що згадані бібліотеки не спроможні навіть набути фотокопій цих «відсутніх чисел», бо для цього, мабуть, «немає відповідних фондів». Хібащо хтось з-поміж «українських буржуазних націоналістів» на еміграції поробить заходи у світових бібліотеках, щоб такі фотокопії були надіслані в Київ на відповідні адреси. А чи дійдуть туди такі посилки?

Тепер знаємо, як мається справа з комплектами «Літопису революції» в бібліотеках Української РСР. А як з іншими, передусім літературними, виданнями 20-30-х років? Чи існують десь комплекти цих видань? На ці питання повинен би

відповісти київський двомісячний журнал «Архіви України», який під цією назвою появляється з 1965 року. Цей журнал, заснований 1956 року під назвою «Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР», подавав же «описи архівів ряду українських радянських видавництв 20-30-х років». Чому тільки «ряду»? А не всіх?

Бо напевно таких комплектів немає по всій Україні. Їх нищила злочинна рука не тільки «в період культу особи Сталіна». Їх нищено і за ежовщини, і за постишевщини, і «в добу суб'єктивізму та волонтаризму» (Хрущова) — спалення бібліотеки АН УРСР, і тепер — «у період наукового обґрунтування керівництва державними справами» (Брежнев-Підгорний-Косигін).

В. П. СТАХІВ

У видавництві «ПРОЛОГ» вийшла в українському перекладі повість білоруського письменника

ВАСІЛЯ БИКАВА

МЕРТВИМ НЕ БОЛИТЬ,

найвизначніший твір у радянській прозі про другу світову війну.

Ціна в США — 2,5 дол.; в Німеччині — 10 нм.; в інших валютах рівноцінність останньої суми.

Замовлення адресувати до:

„Prolog“, Inc., 875 West End Ave, Apt. 14 B,
New York, N. Y. 10025, U. S. A.

або до видавництва «Сучасність».

З М І С Т

Марина Приходько. Поезії	3
Яків Гніздовський. Пробуджена царівна	7
Олекса Ізарський. Чудо в Мисловицях	29
Іван Дзюба. Шевченко і Петєфі	53
Богдан Кравців. П'ятий з'їзд письменників України	75
Андрій Карий. Будівельна справа на Україні	92
Іван Манастирський. Зауваження до правопису	105
Критика і бібліографія. Книга — проста стилем, потрясаюча змістом (Євген Врецьона) — Продовження хроніки приозівських українців (А. Г. Горбач) — Українські поети в португальському перекладі (ВзП)	115
Огляди, нотатки. Англійський лорд нагадує Косигінові арешти на Україні («Вісті з Прологу») — Бюджет колоні- яльного визиску (А. К-ий) — Черговий разлучий скандал у Києві (В. П. Стахів)	123

КАТАЛОГ КНИЖОК

	нм	ам. дол.
* * * Арка — журнал літератури, мистецтва і критики р. 1947 ч.: 1, 4, 6; 1948 ч.: 2, 3-4, 5 кожне число	0,50	0,15
Барка Василь: Правда Кобзаря, стор. 288	7,50	2,00
Бикав Василь: Мертвим не болить, сор 196	10,00	2,50
Галайчук Богдан: Нація поневолена, але державна, стор. 100	0,50	0,25
Голуб Всеволод: Україна в Об'єднаних націях, стор. 82	0,50	0,25
Гриньох Іван: Вселенський Собор, Ватиканський II, стор. 70	2,50	0,75
Гриньох Іван: Слуга Божий Андрей — Благовісник ед- ности (полотняна оправа), стор. 222	11,00	3,00
Гуменна Докія: Діти чумацького шляху, т. I, стор. 140 " " " " , т. III, стор. 166	2,00 2,00	0,50 0,50
Діма: Росяні зорі, поезії, стор. 32	0,50	0,20
Домонтович Віктор: Доктор Серафікус, повість, стор. 174	0,75	0,20
* * * Доповідь М. С. Хрущова на XX з'їзді КПРС Лист укр. в'язнів до ООН, стор. 104	2,50	0,75
* * * Збірник УЛГ, стор. 336	12,00	3,95
* * * Злочини комуністичної Москви в Україні, влітку 1941, стор. 86	1,75	0,50
Камінський Анатоль: На новому етапі, стор. 176	5,00	1,50
Кононенко Кость: Колоніальний визиск — основа совет- ської індустріалізації, стор. 28	0,75	0,20
Кононенко Кость: Наукове дослідження, стор. 68	0,75	0,20
Кошелівець Іван: Нариси з теорії літератури, стор. 130	4,00	1,00
Кошелівець Іван: Панорама найновішої літератури в УРСР, стор. 368	10,00	2,95
Кошелівець Іван: Сучасна література в УРСР, стор. 380	12,00	3,40
Кравців Богдан: Вивід прав України, стор. 252	5,00	1,50
Кравців Богдан: На багрянному коні революції, (Реабіліта- ційний процес в УРСР), стор. 64	1,75	0,50

(Далі на 4 стор. обкладинки)

Адреси наших представників

Австралія: „Library & Book Supply“
16 a Prospect Street
Glenroy, W. 9, Vic.

Аргентина: Cooperativa de Credito
„Renacimiento“
(para „Suchasnist“)
Maza 150
Buenos Aires

**Велико-
британія:** S. Wasylko
52, Johnson Road
Lenton, Nottingham

Канада: I. Eliashevsky
118 Medland St.
Toronto 9, Ont.

США: G. Lopatynski
875 West End Ave.
Apt. 14b
New York, N. Y. 10025

Франція: M. Soroczak
Citè Pierre Courant
Bel—Horizon
St. Etienne, Loire

Швейцарія: Dr. R. Prokop
Dufourstrasse 15
Burgdorf, Schweiz

Швеція: Kyrylo Harbar
Box 62
Huddinge

Передплати з усіх інших країн
просимо надсилати безпосередньо
на адресу видавництва.

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ на місячник «СУЧАСНІСТЬ» на 1966 рік

одно число річно:

Австралія	0,70	7.—	дол.
Австрія	20,—	200,—	шил.
Англія	0:6:0	3:0:0	фун.
Аргентина	40,—	400,—	пез.
Бельгія	40,—	400,—	бфр.
Бразилія	80,—	800,—	круз.
Венесуеля	3,—	30,—	бол.
Голляндія	3,—	30,—	гул.
Канада	1,—	10,—	дол.
Німеччина	3,—	30,—	нм.
С Ш А	1,—	10,—	дол.
Франція	3,80	38,—	ффр.
Швейцарія	3,20	32,—	шфр.
Швеція	4,—	40,—	кор.

Адреси для влат:

Ukrainische Gesellschaft
für Auslandsstudien e. V.
München 2, Karlsplatz 8/III

Bankkonto: Deutsche Bank A. G.
München 2, Lenbachplatz
Kto Nr.: 22/20457

Postscheckkonto: PSchA München
Kto Nr.: 22278